

П.В. МОРОЗ, І.В. МОРОЗ

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ

5
КЛАС

П. В. МОРОЗ, І. В. МОРОЗ

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ

5
КЛАС

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ 2018

УДК 94-028.31*кл5(075.3)

М80

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 31.05.2018 №551)*

**ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ.
ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО**

Мороз П. В., Мороз І. В.

М80 Вступ до історії : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти / П. В. Мороз, І. В. Мороз. — Київ : Педагогічна думка, 2018. — 176 с.

ISBN 978-966-644-472-4

Підручник «Вступ до історії» (пропедевтичний курс) створено відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти та чинної (оновленої) навчальної програми з історії для закладів загальної середньої освіти. Зміст підручника побудований на українознавчих засадах і допоможе учням скласти чітке уявлення про історію України з найдавніших часів і до сьогодення.

Методичний апарат підручника побудовано з урахуванням вимог компетентнісного підходу до навчання, що дає можливість вчителю диференціювати роботу з учнями, передбачає їхню самостійну дослідницьку діяльність. Запропонована в підручнику методика дає змогу реалізувати в повному обсязі міжпредметні та предметні змістові лінії. Текстовий і позатекстовий компоненти підручника спрямовані на формування історичного мислення, ключових та предметних компетентностей школярів.

УДК 94-028.31*кл5(075.3))

ISBN 978-966-644-472-4

© Мороз П. В., Мороз І. В., 2018
© Видавництво «Педагогічна думка»,
оригінал-макет, 2018

ШАНОВНІ П'ЯТИКЛАСНИКИ!

Ви тримаєте в руках шкільний підручник «Вступ до історії». У цьому році він стане вашим помічником у пізнанні світу історії. З його допомогою ви дізнаєтеся про історію як науку та навчальний предмет, зрозумієте, як історики, що вивчають минулі часи, довідуються про колишні події, як жили наші предки, навчитеся будувати шкалу історичного часу й встановлювати за її допомогою хронологічну послідовність подій, складати розповідь за історичною картою, розпізнавати зміст та значення пам'яток минувшини та багато іншого.

Досягти очікуваного результату уроку допоможуть спеціально розроблені запитання та завдання, розміщені перед, усередині і після тексту параграфа. Аби виконати деякі завдання, потрібно не лише зрозуміти прочитане, а й подумати, поміркувати, а в разі необхідності — звернутися за консультацією до вчителя. Дослідницькі завдання підручника передбачають самостійний пошук знань на підставі аналізу історичних джерел, пам'яток культури, історичних карт тощо.

Важливим на уроці історії є вміння співпрацювати з однокласниками в парах та малих групах, при обговоренні завдання в загальному колі. Щоб така робота була успішною і принесла результат потрібно дотримуватися відповідних правил, які розміщені в додатках підручника.

Під час читання тексту підручника визначаєте в ньому головні думки. Особливу увагу звертайте на виділені в тексті **синім кольором** факти, поняття, імена видатних осіб, дати. Натрапивши на незнайоме слово, запитайте у вчителя або довідайтеся в словнику чи енциклопедії про його значення. У цьому вам допоможе також мережа Інтернет, зокрема українська Вікіпедія.

А тепер пропонуємо перегорнути наступну сторінку підручника і вирушити в захоплюючу подорож світом історичних знань. Бажаємо вам успіхів у навчанні!

З повагою, автори

ЗМІСТ

Календар майя

Карта П'єтро Вєсконте
(близько 1320 р.)

Клинописна
табличка

Вступ. Що таке історія 6

Тема 1. Відлік часу в історії

- § 1. Календарний та історичний час 12
- § 2. Як ведеться підрахунок історичного часу 18
- § 3. Епохи європейської історії 25
- § 4. Історія України на шкалі часу 37

Тема 2. Де відбувається історія

- § 5. Історія на карті 42
- § 6. Українські землі на історичних картах 48
- § 7. Терени творення нової України 53
- § 8. Історико-географічні регіони України
та їхні особливості 58
- § 9. Історичними стежками рідного краю 62

Тема 3. Джерела до вивчення історії

- § 10. З глибини століть до наших днів 66
- § 11. Як заговорили письмена 72
- § 12. Писемні історичні джерела 77
- § 13. Значення усних історичних джерел 80
- § 14. Історія у фотографіях 88
- § 15. Краєзнавчий музей – скарбниця історико-
культурної спадщини мого краю 94

Тема 4. Історія України в пам'ятках

- § 16. Значення історичних пам'яток
та пам'ятників для суспільства 96

ЗМІСТ

- § 17. Історичні пам'ятки і пам'ятники
про історію княжої Русі-України
та Галицько-Волинської держави 100
- § 18. Що можна довідатися про козацьку
Україну та Кримське ханство з історичних
пам'яток і пам'ятників 108
- § 19. Увічнення пам'яті про події
Української революції 1917– 1921 рр.
Пам'ять про Голодомор 114
- § 20. Пам'ять про події Другої світової війни 121
- § 21. Пам'ятники та пам'ятки історії
незалежної України 128

Пам'ятник князю
Володимиру

Тема 5. Дослідники історії

- § 22. Як історики пізнають минуле 134
- § 23. Історичні праці про Україну та їхні автори 140

Тема 6. Усе має минуле

- § 24. Господарство та традиційні заняття
українців: колись і сьогодні 146
- § 25. Українські міста і села у минулому і тепер 152
- § 26. Наука та освіта на українських теренах 158
- § 27. Турбота про здоров'я: в минулому і сьогодні ...165
- § 28. Спорт і дозвілля: минуле і тепер 169

Михайло Грушевський
(український історик)

Додаток

- Правила-рекомендації 173
- Предметний покажчик 174
- Список використаних джерел 175

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ

Шлях у майбутнє завжди лежить через минуле.

Іммануїл Кант

1. Що таке минуле, сучасне і майбутнє?

Поміркуйте

Прочитайте слова відомих поетів та прислів'я. Чому вони присвячені? Як ви їх розумієте?

«Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього»

«Без минулого немає майбутнього»

«Народ, який не знає свого минулого, не заслуговує майбутнього»

«Озирайся на минуле, коли хочеш знати майбутнє»

У кожної людини є власна історія. Так само власну історію має кожна родина, кожен народ та кожна держава. Час свого життя і життя країни люди поділяють на минуле, сьогодення і майбутнє, задля позначення яких використовують такі слова, як «учора», «сьогодні», «завтра» або «в минулому році», «наступного року».

Напевне, кожен із вас може пригадати своє минуле: дитячий садок, навчання в початковій школі, перших друзів, поїздки, мандрівки та інші пам'ятні події. Все це й утворює історію вашого життя.

Зі словом «минуле» в кожній людини будуть свої спогади, і в багатьох людей вони будуть різні. Але минуле — це не просто спогади про прожиті роки, а й набуті досвід, знання та вміння.

Досвід предків, їхні традиції, звичаї передавалися з покоління в покоління протягом багатьох століть. Все, що нас оточує, — будівлі, пам'ятки культури були споруджені в минулому. Все, чим ми користуємося, — транспорт, побутова техніка, комп'ютери, мобільні телефони й багато іншого є результатом праці та винаходів минулого. Без використання здобутків минулого кожне нове

Обговоріть у парі

Як набуті раніше досвід, знання й уміння ви використовуєте під час навчання та в повсякденному житті?

покоління мало винаходити й відтворювати все з початку. Упродовж багатьох століть на теренах сучасної України кожне покоління передавало нащадкам любов до праці та свій досвід у таких видах діяльності як землеробство, скотарство, ремесло, бджільництво, ткацтво та інші. Таким чином, минуле — це основа сьогодення. Як бачимо, **історія — це досвід людства.**

А між минулим і майбутнім знаходиться та мить, що зветься сьогоденням, сучасністю. Ми і є та мить.

Але й кожна мить нашого часу неминуче стає минулим. Нащадки будуть розглядати наші фотографії, користуватися нашими здобутками і творити своє майбутнє. І так триватиме з покоління в покоління, доки існуватиме людство.

Справді мудрими людьми вважають тих, хто здатен поєднати у своєму житті всі три виміри часу. Такі люди враховують

◀ Експозиція Музею хліба (Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»)

➤ Інтер'єр хати пасічника (Музей бджільництва. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»)

Обговоріть у парі

Як сьогоднішня може вплинути на ваше майбуття?

і розвивають найкращі досягнення минулого, не забувають досвід своїх предків.

2. В яких значеннях використовують слово «історія»?

Раніше ви довідалися, що слово «історія» для сучасної людини може виступати як досвід минулого. Втім, воно має ще кілька значень. Одне з них — **це оповідь про минуле**, тобто про події, що вже відбулися.

У дописемні часи оповіді про минуле люди передавали через перекази, міфи, легенди, пісні. З виникненням писемності такі оповіді почали записувати. Про давню історію українських земель розповідають літописи.

Поступово інформація про минуле накопичувалася, тому виникла потреба проаналізувати її, з'ясувати причини та наслідки подій минулого. Так виникла наука про минуле людства — **історія**. Вона описує та вивчає діяльність людей, народів, досліджує різноманітні події від найдавніших часів до сьогоднішня.

Вчених, котрі вивчають розвиток людства від найдавніших часів до сучасності, називають **істориками**. Яким чином і на підставі яких джерел історики дізнаються про далеке минуле, ви довідаєтеся в наступних параграфах підручника.

Щоб повніше зрозуміти життя та думки людей в ту чи іншу епоху, дуже важливим джерелом для істориків є свідчення очевидців. Дослідження цих свідчень називають **живою пам'яттю** або усною історією. Історики намагаються донести свідчення окремих людей до того покоління, яке не мало нагоди спілкуватися

- ✓ Ілюстрація з літопису «Повість минулих літ» (Радзивілівський список)

з живими свідками подій через підручники, наукові праці, публікації в мережі Інтернет та інші засоби.

Вивчаючи історію як **навчальний предмет**, ви ознайомитеся із минулими подіями як в Україні, так і у світі в цілому, визначними історичними діячами. Кожен із вас матиме змогу відчувати себе справжнім дослідником минувшини. Зокрема, дізнаєтесь, як учені досліджують події, що відбувалися в минулому.

Завдяки передаванню пам'яті поколінь людина стає особистістю, народ — нацією, країна — державою. Тому історія є обов'язковим навчальним предметом не лише в Україні, а й у багатьох країнах світу.

Поміркуйте

Ознайомтеся з текстом підручника.
Завершіть речення і запишіть їх у зошиті.

«Історія як наука вивчає...»

«Істориками називають...»

«Історія це жива пам'ять, оскільки...»

«Я вважаю, що історію як предмет важливо вивчати в школі тому, що...»

3. У чому багатоманітність історії?

Історія людства — це історія багатьох народів і держав. Протягом століть і тисячоліть народи накопичували власний історичний досвід. Тому народи відрізняються між собою культурою, мовою, звичаями, облаштуванням помешкань, вірою.

Завдяки цій багатоманітності людство отримало в спадок різноманітні історичні

▲ Кліо. Муза історії (скульптура)

У давньогрецькій міфології вважалася покровителькою історії. Зображується, як правило, із сувоєм та грифельною паличкою в руках. Іноді атрибутом Кліо був сонячний годинник, оскільки вона стежила за плином часу.

Працюємо у парі

Знайдіть у тексті аргументи, які свідчать про багатоманітність історії.

Кожен народ має свою особливу, неповторну історію. Проте різні народи світу, незалежно від розселення, мають також багато спільного: люди використовують схожі знаряддя праці, об'єднуються в громади, розмірковують над подібними проблемами, піклуються про свій добробут, виховують дітей. Між сусідніми народами відбувалася тісна взаємодія — велася торгівля, укладалися різноманітні угоди.

Утім, відносини між народами не завжди були мирними — часом відбувалися криваві збройні конфлікти та війни, внаслідок яких гинуло багато людей, зазнавали руйнувань міста і села, знищувалися пам'ятки історії. Зокрема, у минулому столітті людство пережило дві криваві світові війни.

Історія вчить нас, що у відносинах між народами важливо дотримуватися взаємоповаги, а суперечності варто розв'язувати шляхом перемовин.

Історична багатоманітність — це багатство сучасного світу, а не причина для конфліктів.

4. Історія України — складова європейської історії

Історичне минуле нашого народу не можна розглядати окремо від минулого всього людства. Через географічне розташування історія українських земель ніколи не розвивалася ізольовано. Вона була тісно пов'язана з далекими й близькими територіями, і це простежується від появи людей на українських землях і до сьогодні.

Особливо тісними були зв'язки з народами Європи. Народи-сусіди часто справляли потужний вплив один на одного. Україна заявила про Європейський вибір одразу піс-

---

пам'ятки історії, серед яких величні піраміди в Єгипті та Латинській Америці, скіфські кургани в Україні, Велика китайська стіна, Стоунхендж у Британії та інші.

▲ Стоунхендж (Велика Британія)

ля того, як стала незалежною. Прагнення увійти до спільноти європейських країн зумовлено як тісними взаємозв'язками, так і розвитком господарських взаємовідносин. **Історія України є складовою всесвітньої історії.**

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Що означають такі слова?
 історія   історик

РОЗУМІЮ
У чому важливість вивчення минулого для людини і суспільства в цілому?

ВМІЮ
Складіть речення, у яких слово «історія» означає «оповідь», «досвід», «жива пам'ять про життя людей у минулому», «наука».

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
Чи згодні ви з твердженням, що в багатоманітності історії багатство сучасного світу? Наведіть кілька аргументів на підтвердження своєї думки.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Запитайте в членів своєї родини чи інших дорослих, як досвід минулого впливає на їхнє сучасне життя. Яка подія, що відбулася в минулому, має для них особливе значення?

✓ Руїни Херсонеса Таврійського — давньогрецького міста на березі Чорного моря

ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ

§ 1. КАЛЕНДАРНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ ЧАС

1. Як виникли календарі?

Обговоріть у класі

Висловіть припущення, навіщо люди вимірюють час.

Потреба вимірювати час виникла в людини багато тисяч років тому. Проте час обчислювався не завжди так, як нині. Спочатку люди навчилися вимірювати час за кількістю днів. Вони могли сказати: «Два дні тому була велика злива». Проте вимірювати великі проміжки часу кількістю днів незручно.

Люди звернули увагу на те, що Місяць на нічному небі постійно змінює зовнішній вигляд: спочатку він як тонкий серп, але з кожним днем збільшується і стає круглим, а потім знову зменшується. Вони обрахували кількість днів, за яку Місяць змінює свій вигляд і повертається в попередній стан (приблизно 29–30 днів). Так виник відлік часу за місяцями.

▼ Фази Місяця

Ще в давнину люди планували свою діяльність відповідно до пір року. Адже від сезону залежала кількість тварин і ягід у лісі.

Запам'ятайте

Календарним часом прийнято називати певну систему лічби тривалих проміжків часу з поділом їх на окремі, коротші періоди (роки, місяці, тижні, дні).

Давні хлібороби знали, що через рівні проміжки часу настає пора посіву (весна), згодом збору врожаю (літо та осінь), а також холодна пора (зима). Ці проміжки часу дорівнювали року. Тому люди стали вести відлік часу за роками («за літами»). Так виникає календар.

Таким чином, в основі календаря перебувають зміни дня і ночі, пір року й пов'язана з цим діяльність людини. Про це свідчать і українські назви місяців: березень або березіль, квітень, травень, червень, липень, серпень, вересень, жовтень, листопад, грудень, січень, лютий.

Календарі завжди відігравали велику роль у житті людей, допомагаючи орієнтуватися в часі. Нині є календарі перекидні, настінні, кишенькові, електронні. Вони допомагають нам планувати час: переглянувши їх, можна визначити число і день тижня, згадати про вихідні та свята, підрахувати, скільки днів лишилося до контрольної роботи або до дня народження, визначити час посіву

Обговоріть у парі

- ✓ Перегляньте ілюстрації. Які види календарів на них зображені? Для яких цілей призначений кожен із них?

та жнив тощо. Тому календар слушно називають одним із геніальних винаходів людства.

Календар — це спосіб відліку днів і триваліших відрізків часу, в основі якого два природні явища: зміна пір року (у зв'язку з обертанням Землі навколо Сонця) та фаз Місяця (Молодик — Повня, тобто повний Місяць).

Також календарем називають видання, яке містить список днів усього року з поділом на тижні та місяці, у ньому також позначають свята, пам'ятні події тощо.

2. Яку роль відіграє календар у житті нашого народу?

Обговоріть у класі

Пригадайте українські назви місяців. Як у цих назвах відображені зміна пір року та діяльність людини?

Це цікаво

У минулому була поширеною календарна прив'язка часу до сімейно-побутових дій — так звані народні виміри часу.

Для того щоб позначити час, коли відбулася та чи інша подія в межах року, часто говорили так: «на Коляду», «до Коляди», «на Великдень», «у Петрів піст», «у Великий піст», «до хрестин», «після весілля» тощо.

З давніх-давен календар українців становив своєрідну енциклопедію народної мудрості й великою мірою визначав розпорядок життя хлібороба, його традиції та звичаї.

До народного календаря входили зимові, весняні, літні та осінні свята, обряди й звичаї. Це і Святвечір, Новий рік, Хрещення, Великдень, Благовіщення, Купала та

▲ Микола Пимоненко. Великодня утрєня

- **Семен Кожин.**
Івана Купала.
Гадання на вінках

- ◀ **Костянтин
Трутовський.**
Колядки в Україні

багато інших свят. Великі свята завжди супроводжувались виконанням календарно-обрядових пісень, приурочених до кожної пори року: колядки та щедрівки, веснянки, купальські, трійцькі, обжинкові пісні та ін. Протягом століть через свята й обряди старші покоління передавали своїм нащадкам любов до праці та природи, волелюбність, гостинність, життєрадісність.

Переглянувши календар, можна помітити, що він містить державні свята та пам'ятні дати. Вони дають змогу зробити значимими для суспільства ключові події історії країни та пробудити в громадян такі важливі риси, як шану до історії власного народу, до її окремих трагічних або радісних подій, пам'ять про предків.

Спільне відзначення державних свят та вшанування пам'ятних подій сприяє об'єднанню суспільства, надає громадянам відчуття причетності до загальнонаціональної спільноти. Такі події стають складовою історичної пам'яті народу про його спільне минуле.

1939 – 1945
ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО

Обговоріть у парі

▲ Розгляньте зображення. Яким пам'ятним подіям та святам вони присвячені? Яку роль відіграють у суспільстві вшанування та відзначення цих подій і свят?

3. Що таке історичний час?

Запам'ятайте

Історична хронологія — це спеціальна історична дисципліна, що вивчає літочислення різних народів і встановлює зв'язок між подіями в часі, дати історичних подій і джерел.

Час існування людства називають **історичним часом**. Він має три стани — минуле, сьогодення й майбутнє. Історичний час односпрямований і незворотний — від минулого через сьогодення в майбутнє.

Історики розташовують історичні події в певній часовій (хронологічній) послідовності. Це дає змогу визначити зв'язок однієї історичної події з попередніми чи наступними, зробити певні висновки. Тому для вчених-істориків важливо не лише дізнатися

Обговоріть у класі

Навіщо потрібна історична хронологія?

про саму історичну подію, а й установити її дату, тобто рік, місяць, число, коли вона відбулася.

Послідовність історичних подій у часі називається **хронологією** (від грецьких слів **хронос** — час та **логос** — наука). Під час навчання ви будете ознайомлюватися з історичними подіями в тому порядку, в якому вони відбувалися, — спочатку ті, що відбулися раніше, а потім — ті, які відбулися пізніше. Такий порядок висвітлення історичних подій називається хронологічним.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ

1. Як виник календар?
2. Що означають такі слова?

календар   хронологія   календарний час

РОЗУМІЮ

Як використовують календар у сучасному суспільстві?

ВМІЮ

Підготуйте розповідь про одне з державних свят чи пам'ятну подію з історії України.

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

1. Яку роль відіграє календар у житті людей?
2. Чому відзначення державних свят та вшанування пам'ятних подій є важливим для суспільства?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Запитайте в членів своєї родини чи інших дорослих, яку подію у своєму житті вони вважають найвизначнішою і чому.

§ 2. ЯК ВЕДЕТЬСЯ ПІДРАХУНОК ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

1. Що таке відлік часу в історії?

Поміркуйте

Навіщо люди почали вести відлік часу від певної події? Зробіть припущення, до чого призвела б ситуація, якби люди відмовилися використовувати лічбу часу.

Пригадайте

Що таке хронологічна послідовність і що вона дає історикам?

Вивчати історію без дат неможливо. Тому для істориків важливо не лише дізнатися про саму історичну подію, а й установити її дату та тривалість.

Утім, для того щоб орієнтуватися в часі (наприклад визначити рік події), потрібна його точка відліку — **ера** (від латинського — вихідне число). **Ерою** (літочисленням) називається лічба (відлік) років від певної події.

Щоб вести відлік часу, люди домовлялись, який рік вважати першим. Найчастіше народи в давнину вели відлік часу від якоїсь

визначної події в їхньому житті. Так, стародавні єгиптяни розпочинали відлік часу від початку володарювання кожного правителя. Давні римляни вели відлік часу від заснування міста Рим. Народи, які сповідують іслам, ведуть літочислення з 622 р., коли пророк Мухаммад (засновник цієї релігії), рятуючись від грізної небезпеки, переселився з Мекки до Медіни. Таким чином, у різних народів відлік часу вівся по-різному. А це було незручно.

2. Що означає «наша ера»?

Близько двох тисяч років тому виникла християнська релігія. Серед багатьох народів поширилась віра в те, що на Землі у вигляді простої людини жив Син Божий — Ісус Христос. Згодом народи, котрі сповідували християнство, стали вести відлік часу від Різдва Христового — моменту, коли народився Ісус Христос. Так почалася **християнська ера**, яку стали називати **нашою ерою**. Нині ця ера прийнята майже у всьому світі не лише християнами,

Запам'ятайте

Щоб уникнути плутанини, дати до нашої ери (до народження Христа) вказують з обов'язковим позначенням: «до Р. Х.» або «до н.е.»

а й у тих країнах, де християнська релігія не набула поширення.

Проте люди жили і творили і до Різдва Христового. Усе, що сталося до моменту народження Ісуса Христа, вважається подіями до нашої ери та записується скорочено — **до н.е. або до Р. Х. (до Різдва Христового)**. Наприклад «345 р. до н.е.». Рік нашої ери, тобто дату події, що відбулася після Різдва Христового, зазвичай вказують без позначення.

3. Що потрібно знати при лічбі років?

Одним з основних вимірників історичного часу є рік. Аби простіше рахувати великі проміжки часу, кожні сто років вважають одним **століттям**, або **віком**. Тисячу років (або десять століть) — це **тисячоліття**.

Під час написання історичної дати використовують такі скорочення: **тисячоліття — тис., століття — ст., рік — р., роки — рр.**

Щоб уявити плин історичного часу намалюємо пряму лінію. Позначимо на ній початок нашої ери і нанесемо часові проміжки — роки, століття, тисячоліття. Таку лінію називають **шкалою**, або **стрічкою часу**.

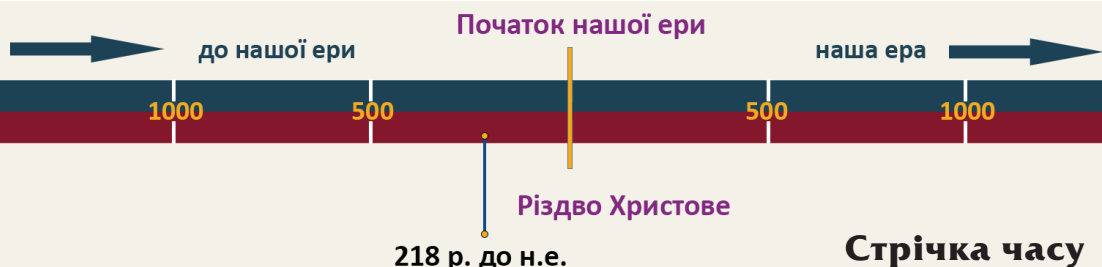
Праворуч від дати народження Ісуса Христа — події нашої ери, ліворуч — до нашої ери.

Рік напередодні народження Ісуса Христа називають першим роком до н.е., а перед цим були другий,

▲ Різдво Христове.
Поклоніння волхвів
(українська ікона XVII ст.;
автор Йов Кондзелевич)

третій і т.д. роки до н.е. Тобто відлік часу до Різдва Христового іде немовби у зворотному порядку. Наприклад, Друга Пунічна війна розпочалася в 218 р. до н.е., а завершилась у 201 р. до н.е.

Якщо потрібно дізнатися, скільки років відбувалась та чи інша подія, яка сталася до нашої ери, то від початку події віднімаємо рік її завершення. Наприклад, $218 - 201 = 17$. Таким чином, Друга Пунічна війна тривала 17 років. Для подій нашої ери все навпаки: від року кінця події віднімають рік її початку.

Слід запам'ятати, що під час підрахунку років до нашої ери, чим більше число років, тим подія відбулася раніше, тобто далі від нашого часу. Утім, дати деяких подій історики вказують лише приблизно. Причина цього в тому, що не про всі історичні події є точні відомості в історичних джерелах або такі події відбулися в часи, коли ще не було писемності.

◀ Скульптурне зображення давньогрецького бога Хроноса

Він був уособленням часу, тому його часто зображують із пісковим годинником у руках. У стародавніх греків слово «хронос» стосувалося послідовності подій, часу минулого.

4. Як визначати століття та тисячоліття?

Історія людства охоплює величезний проміжок часу — від моменту виникнення людини до сьогоднішнього дня. Тому, вивчаючи історію, вам треба навчитися визначати століття та тисячоліття коли відбулася подія.

На що варто звернути увагу?

Перше століття нашої ери розпочинається 1 січня 1 року й закінчується 31 грудня 100 року. Друге століття починається відповідно 1 січня 101 року. Отже, початкові роки століть це — 101, 201, 301, ..., 2001, а роки з двома нулями (100, 200, ... 1900, 2000) — останні роки століть.

➤ Покажемо в таблиці приклади визначення початку та кінця різних століть нашої ери.

Таким чином: 75, 99 роки — це перше століття, 908, 999, 1000 роки — це десяте століття, а 1001 рік — це вже одинадцяте століття, 400 р. до н.е., 399 р. до н.е., 301 р. до н.е. — це четверте століття до нашої ери, а 401 р. до н.е. — це вже п'яте століття до нашої ери.

Тисячоліття — це 1000 років або десять століть. Перше тисячоліття нашої ери розпочалося першого року і тривало до тисячного (1–1000 рр.). До першого тисячоліття належать століття від першого до десятого (I–X ст.), до другого — XI–XX ст. Третє тисячоліття розпочалося у 2001 р.

Запам'ятайте

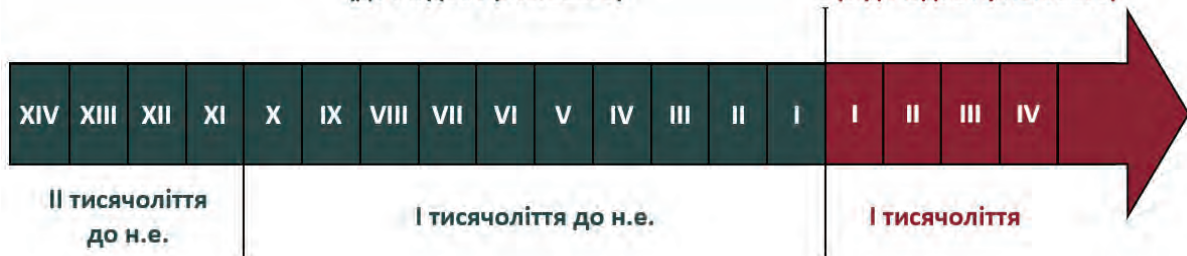
Під час лічби часу потрібно враховувати, що **нульового року в історії немає**.

Це варто знати тоді, коли, наприклад, підраховуємо вік людини, що народилася до н.е., а померла після її початку. Складаючи суму років, потрібно віднімати один рік. Перший римський імператор народився у 63 р. до н.е., а помер в 14 р. н.е. Отже, він прожив: $(63 + 14) - 1 = 76$ років.

Роки	Століття
1–100	I
401–500	V
901–1000	X
1001–1100	XI
1501–1600	XVI
1801–1900	XIX
1901–2000	XX

До нашої ери
(до Різдва Христового)

Наша ера
(від Різдва Христового)

Як бачимо зі стрічки часу, відлік століть та тисячоліть до нашої ери іде у зворотньому порядку: спочатку іде десяте тисячоліття до н.е. потім дев'яте... і, нарешті, перше тисячоліття до н.е. Перше тисячоліття до н.е., у свою чергу, розпочинається з десятого століття до н.е., потім іде дев'яте... і завершується першим століттям до н.е.

У підручниках та історичних працях, як правило, роки позначають **арабськими** цифрами, а століття та тисячоліття — **римськими**.

Цифри					
Арабські	Римські	Арабські	Римські	Арабські	Римські
1	I	9	IX	17	XVII
2	II	10	X	18	XVIII
3	III	11	XI	19	XIX
4	IV	12	XII	20	XX
5	V	13	XIII	21	XXI
6	VI	14	XIV	22	XXII
7	VII	15	XV	23	XXIII
8	VIII	16	XVI	...	...

Отже спробуємо застосувати ці знання на практиці. Визначте століття, тисячоліття:

1750 р. до н.е., 753 р. до н.е., 94 р. до н.е., 48 р., 1850 р., 2018 р.

Спробуємо розв'язати декілька задач за допомогою шкали часу.

Розв'язування хронологічних задач

1. Задачі на встановлення віддаленості події від сьогодні (у таких задачах потрібно встановити, скільки років тому відбулася подія, якщо відома її дата).

Наприклад:

Скільки років минуло від коронування Данила Галицького послами Папи Римського Інокентія IV, яке відбулося 1253 р., до сьогодні?

Розв'язок:

(від теперішнього року віднімаємо рік події і отримуємо відповідь)

$$2018 - 1253 = 765 \text{ років}$$

2. Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від сьогодні (у таких задачах потрібно встановити дату події, якщо відомо скільки років тому відбулася подія).

Наприклад:

У 2014 р. Національному педагогічному університету імені М. П. Драгоманова виповнилося 180 років від дня заснування. В якому році було засновано цей навчальний заклад?

Розв'язок:

$$2014 - 180 = 1834 \text{ рік}$$

3. Задачі на встановлення віддаленості однієї події від іншої

Наприклад:

Скільки років минуло від початку князювання Володимира Великого (980 р.) до запровадження ним християнства як державної релігії Русі-України (988 р.)?

Розв'язок:

(від більшої дати віднімаємо меншу за числом)

$$988 - 980 = 8 \text{ років}$$

4. Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від іншої події (у таких задачах потрібно встановити дату події, якщо відомо, що це сталося після вказаної події за певну кількість років).

Наприклад:

У 988 р. князь Володимир запровадив християнство як державну релігію Русі-України. Через 120 років онук Ярослава Мудрого Святополк заснував Михайлівський Золотоверхий монастир в Києві.

Обчисліть, у якому році відбулася ця подія.

Розв'язок:

(до дати додаємо відому кількість років)

$$988 + 120 = 1108 \text{ рік}$$

Працюємо в парі

Складіть хронологічну задачу. Запишіть у зошит. Обміняйтеся зошитами із сусідом/сусідкою по парті. Розв'яжіть його/її задачу.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ

1. Що таке відлік часу в історії?

2. Що означають такі слова?

ера

наша ера

шкала часу

РОЗУМІЮ

1. Як виникло сучасне літочислення?

2. Чому дати деяких подій в історії вчені вказують приблизно?

3. Поміркуйте, чому відлік років до нашої ери ведеться у зворотному порядку.

ВМІЮ

Уявімо таку ситуацію. У музей принесли давню золоту монету. На ній була позначена дата випуску – 230 р. до Р.Х. І хоча золото виявилось справжнім, працівники музею визначили, що це підробка. Поміркуйте, що дало їм підстави зробити такі висновки.

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

1. Навіщо люди почали вести відлік часу від певної події? Зробіть припущення, до чого призвела б ситуація, якби люди відмовилися використовувати лічбу часу.

2. Чому в різних народів були різні системи літочислення?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Запитайте в членів своєї родини чи інших дорослих, в яких випадках знання точних дат з їх життя є важливим. В яких документах зазначаються точні дати тих чи інших подій (початок та завершення навчання, роботи тощо)? Яке це має значення?

§ 3. ЕПОХИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

1. Що таке історична епоха?

Дослідники минулого поділяють історію на великі відносно цілісні й завершені періоди — **епокси**. Кожна історична епоха вирізняється своєрідністю розвитку культури, господарювання, управління державою, поглядів на світ тощо. Сучасна культура не може обійтися без надбання попередніх епох, адже кожна з них залишила нам величезну культурну спадщину: мистецькі та літературні твори, народну творчість, архітектурні пам'ятки, наукові знання, різноманітні технічні винаходи, релігійні вірування й міфологію, уявлення про світ і мораль.

Традиційно вирізняють такі великі епохи європейської історії: Первісне суспільство, Античність, Середні віки, Новий час, Новітній час. Визначити особливості кожної історичної епохи пропонуємо через практичну роботу.

2. Практична робота «Особливості епох європейської історії»

Об'єднайтеся у групи

Спільно проведіть дослідження однієї з епох (кожну може досліджувати кілька груп). Дотримуйтесь пам'ятки роботи в малих групах (див. додаток на с. 173).

Користуючись орієнтовним планом відповіді, складіть розповідь про обрану вами епоху. Розкажіть про ваше дослідження однокласникам.

Запам'ятайте

Періодизація — виокремлення в історичному процесі відносно цілісних і завершених періодів.

1. Визначте часові межі епохи, згаданої в описі підручника. Позначте на шкалі часу її хронологічні межі.
2. Випишіть основні особливості та досягненнями цієї епохи.
3. Розгляньте ілюстрації, які характеризують вибрану епоху. Про які заняття чи досягнення людей вони свідчать?

Після завершення групової роботи обговоріть у загальному колі, що було важливим на цьому уроці. Що виявилось найцікавішим?

Матеріал для першої групи

«Дослідники епохи первісного суспільства»

Епоха первісного суспільства — найдовший період історії людства. Він починається з появи ймовірних предків людини близько трьох мільйонів років тому і завершується появою перших міст та держав на Землі (кінець IV — початок III тис. до н.е.). Близько 70 тисяч років тому виникла сучасна людина і поступово розселилася по всіх континентах.

Тривалий час первісні люди перебували в дуже складних природних умовах — в Європі відбулося значне похолодання і частину її території вкривав льодовик. Це був льодовиковий період.

- ✓ Селище первісних землеробів і скотарів (історична реконструкція Зденека Буріана)

Жили первісні люди в цей час переважно в печерах або хижах із дерева та кісток мамонта. Вони виготовляли прості знаряддя праці з каменю, кісток та дерева. Основними заняттями людини були полювання, рибальство й збиральництво. У цей час виникає мистецтво, складаються первісні уявлення про богів і духів.

Із завершенням льодовикового періоду (близько 10 тисяч років тому) життя людей змінилося — вони почали займатися землеробством і скотарством. Вдосконалюються та з'являються нові знаряддя праці. Люди опановують ремесла — починають виготовляти глиняний посуд, прясти, ткати, обробляти різноманітні метали тощо. Одними з найдавніших землеробських спільнот були трипільці, які проживали на наших землях у V–IV тис. до н.е.

▲ Трипільське поселення (сучасний малюнок)

▲ Бізон.
Наскельний малюнок у печері Альтаміра (Іспанія)

▼ Трипільські жінки (історична реконструкція Зінаїди Васіної)

Матеріал для другої групи «Дослідники епохи Античності»

▲ Давньогрецька амфора

Античність — це історія і культура Стародавньої Греції і Стародавнього Риму від виникнення перших давньогрецьких держав (IX–VIII ст. до н.е.) і до падіння Західної Римської імперії (V ст. н.е.). Роль античної спадщини в розвитку європейської культури неможливо переоцінити. Античність сформувала державний устрій, що став моделлю для сучасного суспільства, — демократію.

Саме в добу античності склалися й утвердились такі поняття як громадянин, громадянська свобода і громадянський обов'язок, людяність. Велика увага приділялася вихованню патріотизму, почуття власної гідності, волелюбності, мужності, допитливості. Символом миру і дружби стали Олімпійські ігри, які беруть свій початок зі Стародавньої Греції

- ▼ Народні збори — верховний орган управління в Афінах (сучасний малюнок)

- Колізей.
Найбільший амфітеатр
Стародавнього Риму
(сучасний вигляд)

Амфітеатр — антична споруда для різних масових видовищ; овальна арена, навколо якої уступами розташовувалися місця для глядачів.

В античному світі досягли розквіту всі сфери культури — освіта, наука, література, мистецтво. Шедеври, створені античними митцями, стали в подальшому сприйматись як неперевершені й гідні наслідування зразки.

У VII–VI ст. до н.е. стародавні греки заснували міста в Північному Причорномор'ї, на теренах сучасної України. Найбільшими з них були Херсонес, Пантікапей, Ольвія, Тіра. Їхня історія є частиною історії України.

Нині античність розглядають як спільне минуле всіх європейських народів.

- Дискобол.
Антична статуя скульптора Мирона
(римська копія)

Матеріал для третьої групи

«Дослідники епохи середніх віків»

▲ Середньовічний лицар в обладунках (реконструкція)

Історія середніх віків — період європейської історії від падіння Західної Римської імперії (V ст.) до епохи Великих географічних відкриттів (кінець XV ст.). Саме в цей період повністю змінився вигляд Європи: виникли більшість європейських народів та держав, що існують донині.

Середньовічні архітектори та будівничі залишили нам у спадок величні й красиві міські споруди — ратуші, собори, палаци та інші громадські будівлі. Багато з них збереглися дотепер і вважаються справжніми шедеврами людської майстерності та мистецтва.

Особливістю середньовіччя було й те, що людина за народженням належала до одного з тогочасних суспільних станів (прошарків) —

▼ **Карл Густав Хелквіст.**

Король Данії Вальдемар IV збирає данину з міста Висбю у 1361 році

духівництва, землевласників (феодалів), купецтва, ремісників, селян. Кожен стан мав свої права й обов'язки в суспільстві, специфічний уклад життя, навіть вигляд одягу. Могутнім об'єднавчим чинником у таких умовах були християнська релігія та Церква, які впливали на все життя людини та суспільства загалом.

Дуже часто середньовіччя асоціюється з лицарями. Вони вели особливий спосіб життя, мали особливі цінності та ідеали. Чимало величних лицарських замків збереглися до сьогодні і несуть відгомін тогочасних подій.

Поширення в цю епоху набувають освіта і наука: відкриваються університети, бібліотеки, школи різних профілів. До наших днів дійшло чимало середньовічних видатних творів мистецтва, літератури, архітектури, живопису й скульптури, які вражають унікальністю та пишнотою.

▲ Середньовічний кафедральний собор у місті Шартр (Франція)

▼ Середньовічний одяг.
Англія XIV століття
(з книги «Одяг усіх націй» 1882 р.)

Матеріал для четвертої групи

«Дослідники епохи Нового часу»

▲ Собор святого Петра
(Ватикан)

Новий час — історичний період, що тривав у Європі понад чотириста років. Він почався з Великих географічних відкриттів (кінець XV ст.), а закінчився на початку XX ст.

У цей період починають формуватися кордони європейських держав, які стають близькими до сучасних. Виникають нації із самобутньою мовою, культурою та традиціями.

В епоху Великих географічних відкриттів європейці відкривали нові землі й морські маршрути до Африки, Америки, Азії, Океанії. Втім, європейці не лише торгували з народами інших континентів, а й почали захоплювати їхні землі. Виникають колонії — країни, які були позбавлені незалежності і перебували під владою іноземної держави.

▼ **Теодор де Брі.**
Прибуття Христофора Колумба до Нового світу (гравюра)

Християнство залишалося основою духовного життя населення Європи. Втім, людина Нового часу стала більше покладатися на власні розум і силу, ніж на допомогу Церкви та правителів.

Нові наукові відкриття та технічні винаходи сприяють стрімкому розвитку промислового виробництва та торгівлі. Інакшими, ніж у Середньовіччі, ставали повсякденне життя і побут людини. Багатьма тогочасними винаходами ми користуємося донині. У цей період набуває поширення книгодрукування, виникають фотографія та кінематограф, телефон та радіо, залізничний транспорт і метро, трамваї та автомобілі, відбуваються перші польоти людини на аеростатах, дирижаблях та літаках, на вулицях міст і в будинках з'являється електричне освітлення, будуються перші хмарочоси. Небачений злет переживала культура.

▲ Ісаак Ньютон

Англійський вчений, який заклав основи сучасного природознавства, творець класичної фізики.

▲ Один із перших автомобілів і трамваїв (фото кінця XIX століття) ▲

Матеріал для п'ятої групи

«Дослідники епохи Новітнього часу»

Новітня історія — період всесвітньої історії, який охоплює ХХ — початок ХХІ ст. і триває до сьогоднішнього дня. Цей історичний проміжок часу насичений багатьма подіями та досягненнями. Втім, підсумки історії цього періоду суперечливі.

З одного боку, людство пережило жах і трагедію двох найбільш руйнівних і кровопролитних воєн в історії (світових війн), Голодомору в Україні, численних катастроф та забруднення довкілля.

▲ Національний музей
«Меморіал жертв Голодомору»

▲ Початок Другої світової війни. Німецькі бомбардувальники над Варшавою

З другого боку, це також період національно-визвольних рухів у всьому світі, у результаті яких чимало народів вибороли свою незалежність. Це час доленосних наукових відкриттів у різноманітних галузях, ракетобудування та освоєння космосу, появи Інтернету і персонального комп'ютера, атомної енергетики й мобільного зв'язку та багато іншого.

◀ Освоєння
людиною
космосу

Людство в цей період прагне за-
своїти уроки минулого та уникнути
страшних помилок. З метою підтри-
мання і зміцнення миру на планеті та
розвитку співробітництва між держа-
вами в 1945 р. було створено Органі-
зацію Об'єднаних Націй (ООН).

Після Другої світової війни перед
багатьма західноєвропейськими краї-
нами постало питання про майбутнє
Європи. Для вирішення спільних
завдань було створено Європейський
Союз. Нині він налічує 28 країн,
які об'єдналися на засадах спільних
людських і демократичних ціннос-
тей для досягнення добробуту, безпе-
ки, миру та збереження культурного
розмаїття.

Україна є членом ООН і прагне
стати повноправним членом Європей-
ського Союзу, адже це одна з вимог
Революції Гідності.

▲ Будівля ООН (Нью-Йорк, США)

▼ Засідання Європейського парламенту в Брюсселі (Бельгія)

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Що означає слово «епоха»?

РОЗУМІЮ

1. На підставі чого дослідники минулого поділяють історію на епохи?
2. Поміркуйте, яке значення має встановлення хронологічної послідовності історичних подій.

ВМІЮ

1. Розташуйте епохи європейської історії в хронологічній послідовності: Середні віки, Античність, Новий час, Первісне суспільство, Новітній час.
2. Чим відрізняються епохи європейської історії одна від одної?

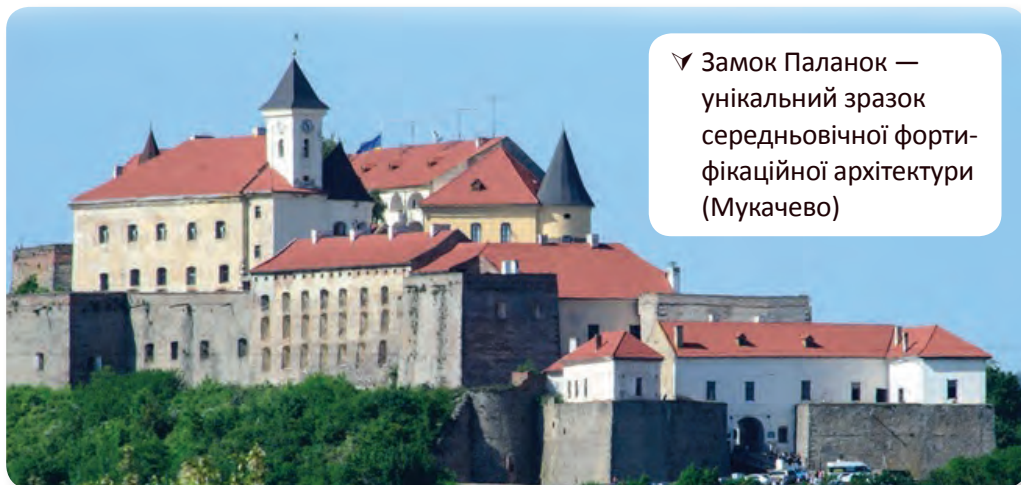
ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

Уявіть, що вам випала можливість потрапити в минуле на «машині часу».

В якій епосі європейської історії ви хотіли б опинитися? Чому? Про що з життя людей у цю епоху ви хотіли б дізнатися більше (господарство, повсякденне життя, релігію, культуру, воєнну історію, життя видатних особистостей тощо)?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Яку спадщину отримало сучасне людство від попередніх історичних епох? Чи згодні ви з твердженням, що сучасна культура не може обійтися без надбань попередніх епох?

✓ Замок Паланок — унікальний зразок середньовічної фортифікаційної архітектури (Мукачево)

§ 4. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НА ШКАЛІ ЧАСУ

1. Важливі періоди історії України на шкалі часу

Працюємо в парі

Нарисуйте шкалу часу. Позначте на шкалі часу періоди, пов'язані зі становленням української державності. Пам'ятайте, що останній період ще триває.

Український народ має давню історію. Історики виокремлюють такі тривалі періоди, пов'язані зі становленням української державності.

Епоха Київської держави (княжа Русь-Україна. IX–XIII ст.).

Центром цієї держави було місто Київ, а найвідомішими правителями — князь Володимир та його син Ярослав Мудрий. У цей період у Київській державі почало поширюватися християнство, будувалися церкви, виникали школи, були налагоджені зв'язки з багатьма державами Європи. За наступників Ярослава Мудрого Київська держава розпалася на кілька самостійних князівств. Навала кочових орд монгольського хана Батия призвела до занепаду могутньої держави, яка з часом припинила існування.

✓ Петро Андрусів.
Французькі послы
в Ярослава Мудрого

▲ Облога Києва монгольським військом (сучасна реконструкція)

▲ **Олексій Штанко.**
Данило Галицький

Епоха Королівства Руського (Галицько-Волинська держава. XIII — середина XIV ст.). З розпадом Київської держави у XIII ст. традиції державності перейшли до Королівства Руського. Ця держава була утворена на західноукраїнських землях унаслідок об'єднання Волинського та Галицького князівств, а в окремі періоди об'єднувала й землі Наддніпрянської Русі-України. Найвідомішим правителем Галицько-Волинської держави вважають короля Данила Галицького. За його часів було засновано Львів.

Епоха Козацької республіки (Військо Запорозьке — Гетьманщина. Середина XVI — XVIII ст.). Це період виникнення та розвитку козацтва, осередком якого стала Запорозька Січ. Козацька держава була утворена в результаті Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Вона проіснувала до кінця XVIII століття і була ліквідована російською царицею Катериною II.

◀ **Михайло Хмелько.**
Богдан Хмельницький

Епоха творення нової України (XIX–XXI ст.). Втративши державність, український народ опинився в межах двох імперій — Російської та Австрійської. Протягом XIX — на початку XX ст. зароджується й розвивається національний рух, який завершився Українською революцією 1917–1921 рр. та відродженням державності (період існування Української Народної Республіки). Втім, відстояти державність у той час не вдалося.

◀ Маніфестація в Києві з нагоди проголошення Української Народної Республіки. 20 листопада 1917 р.

➤ Мітинг на площі біля Верховної Ради України в день проголошення Незалежності України. Київ, 24 серпня 1991 р.

Найважливішою подією цієї епохи стало проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Здобувши незалежність, народ України розпочав активну діяльність із розбудови своєї держави. Нині український народ відстоює свою незалежність та свої кордони від агресії Росії.

▼ Барикадні бої 18 лютого 2014 року під час Революції Гідності

Запам'ятайте

Хронологічна таблиця — конкретний перелік історичних подій, розташованих у хронологічній послідовності. Це один зі способів упорядкування історичних подій за часом.

2. Що таке хронологічна таблиця?

Для історика важливо відобразити тривалість, хронологічну послідовність і пов'язаність між собою історичних подій. Якщо історичних подій досліджується чи вивчається багато, то стрічкою часу користуватися не завжди зручно — адже багато дат на ній не позначиш. У таких випадках використовують хронологічну таблицю, де показують перелік важливих подій того чи іншого періоду та їхні дати.

Хронологічна таблиця зазвичай має такий вигляд:

№ з/п	Дата	Подія
1.	1019–1054 рр.	Князювання Ярослава Мудрого в Києві
	1710 р.	Ухвалення Конституції Пилипа Орлика — Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького

3. Практична робота «Хронологія подій історії України»

Працюємо в парі

Впишіть зазначені події в хронологічну таблицю, розмістивши їх у хронологічній послідовності:

1253 р. — коронація Данила Романовича

988 р. — запровадження князем Володимиром християнства як державної релігії Русі-України

1932–1933 рр. — Голодомор в Україні

1240 р. — захоплення Києва монголами

24 серпня 1991 р. — ухвалення Верховною Радою УРСР Акта проголошення незалежності України

1648 р. — початок Національно-визвольної війни. Обрання гетьманом Богдана Хмельницького

VII–VI ст. до н.е. — заснування грецьких міст у Північному Причорномор'ї

Січень 1918 р. — прийняття IV Універсалу Української Центральної Ради

Листопад 2013 р. — лютий 2014 р. — Революція Гідності

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ 1. Що таке хронологічна таблиця?

РОЗУМІЮ

В яких випадках використовують хронологічну таблицю?

ВМІЮ

Розташуйте періоди, пов'язані зі становленням української державності, у хронологічній послідовності: Епоха Козацької республіки, Епоха творення нової України, Епоха Королівства Руського (Галицько-Волинська держава), Епоха Київської держави (княжа Русь-Україна). Співвіднесіть події, зазначені в практичній роботі, з відповідним періодом.

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

Уявіть, що вам випала можливість потрапити в минуле України на «машині часу». В яку епоху історії України ви хотіли б потрапити? Чому? Про що з життя людей в цю епоху Ви хотіли б дізнатися більше?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Складіть разом із рідними (батьками, дідусем, бабусею) хронологічну таблицю історії своєї родини (зазначте в ній 5–7 основних подій). Чим важливі зазначені в хронологічній таблиці події для вашої родини? Складіть 3 задачі на відлік часу, використовуючи наведені в хронологічній таблиці дати.

ДЕ ВІДБУВАЄТЬСЯ ІСТОРІЯ

§ 5. ІСТОРІЯ НА КАРТІ

1. Що таке географічний простір?

Людина і суспільство розвиваються не лише в часі. Кожна подія відбувається у певному місці — на конкретній території, у певних кліматичних умовах та в природному середовищі. Тобто історія людства розгортається як у часі, так і в географічному просторі, який визначає певні умови життя та діяльності людини. Географічне розташування та природні умови території, наприклад, наявність моря, річок, пустель, лісу, степів, гір тощо, мають великий вплив на історичний розвиток народів.

Вивчаючи історію будь-якого народу, історики мають спочатку встановити природно-географічні умови території його проживання, тобто дати характеристику географічного простору. Це дає їм можливість визначити залежність занять та побуту населення, його традицій та звичаїв від природних умов місцевості, у якій воно проживало. Безперечно, що і тип житла та харчування будуть залежати від клімату,

тваринного і рослинного світу цієї території. Навіть підсумок битви може залежати від рельєфу місцевості, на якій вона відбувається.

Образно кажучи, географічний простір — це немов сцена з декораціями в театрі. Як вистава не може відбутися без сцени, так і вивчення історії без урахування природно-географічних умов не є повноцінним.

Запам'ятайте

Географічний простір — це конкретна частина поверхні земної кулі, яка характеризується як рельєфом, так і природними умовами (клімат, рослинність, тваринний світ, родючість ґрунтів, корисні копалини, наявність річок, узбережжя моря тощо).

Працюємо у парі

1

2

3

4

- 1 Український степ
- 2 Ліс. Карпати
- 3 Сирійська пустеля
- 4 Виллов риби в Норвегії

Обговоріть у класі

Які природні умови з наведеного переліку є сприятливими для розвитку хліборобства, скотарства, ремесла, рибальства?

Перелік: степи, родючі ґрунти, водойми (річка, море), корисні копалини, теплий чи помірний клімат, пустеля, посушливий клімат, гориста місцевість, холодний (арктичний) клімат, ліси.

2. Як виникли карти?

Працюємо в парі

На основі тексту встановіть, яку роль відігравали карти в житті людини в різні історичні часи.

Чимало захопливих оповідей, пригодницьких романів та фільмів пов'язано з картою. Втім, карта потрібна не лише для шукачів скарбів, мандрівників, мореплавців та піратів. Сьогодні важко знайти галузь людської діяльності,

де можна було б обійтися без карт. Дослідження Землі, сільське господарство, військова справа, судноплавство, передбачення погоди — ось далеко не повний перелік галузей використання карти. Тож звернемося до історії виникнення карт.

Потреба в орієнтації в просторі у людини виникла ще за первісних часів. Однак точно визначити, коли було складено першу географічну карту, практично неможливо. Уявлення людей про географічний простір у різні епохи мали свої особливості. Відомо, що ще за багато тисяч років до нашої ери первісні люди вміли орієнтуватися в навколишньому світі й зображували місцевість на камені, корі дерева, піску, шкурах тварин, кістяних пластинах тощо. На таких картографічних зображеннях первісні люди позначали місця стоянок та полювання, маршрути кочівель, пагорби, річки та озера.

З появою землеробства, а згодом і держав, виникла потреба у більш точних зображеннях, які б добре передавали характер місцевості. Перші відомі географічні карти Землі створили давньогрецькі вчені. Ці карти не були досконалими і не точно передавали географічний простір, зокрема на них суходіл займав більшу площу, ніж океан.

В епоху середньовіччя досягнення античних картографів були забуті. Європейські вчені того часу схилилися до того, що Земля все-таки має плоску форму. Карти на вигляд були примітивними і відображали тогочасні уявлення людей про світ.

З розвитком мореплавства, в епоху Великих географічних відкриттів, з'являються більш точні карти, які нагадують сучасні. В ХХ ст. людству вдалося досить точно зробити опис усієї земної поверхні. Нині є чимало видів карт, основні з них — це карти географічні, політичні й історичні.

- Карта, виконана гравером Йоханом Шнітцером з Армсхайма за книгою «Керівництво з географії» давньогрецького вченого Клавдія Птолемея

Для допитливих

Клавдій Птолемей — давньогрецький вчений, який написав трактат «Керівництво з географії» (датується близько 150 р.н.е.). До його трактату додавалися карта світу та 26 більш докладних карт земної поверхні. У трактаті перелічено близько 8000 міст і місцевостей із зазначенням їх географічних координат і, відповідно, позначено їх на картах. Втім, оригінали карт було втрачено, а сам трактат виявлено на межі XIII і XIV ст. На основі описів у трактаті картографи та гравери відтворювали втрачену карту світу Птолемея.

3. Які є види карт?

Географічні карти (їх часто називають фізичними) відображають географічний простір. За ними можна довідатися про місце розташування певної країни, її основні населені пункти, кордони, про її природні умови, наприклад, про наявність чи відсутність гір, річок, озер, пустель, долин тощо. Для відображення більш повної інформації про країну на карти часом наносять додаткові відомості. Наприклад, якщо позначити на карті корисні копалини й підприємства, ми дізнаємось про господарство країни; нанесені на карту лінії залізниць і автомобільних доріг покажуть розвиток транспорту.

Загалом існує чимало видів карт — це карти рельєфу земної поверхні, синоптичні (для прогнозу погоди), ґрунтові (показують різні види ґрунтів та їхню якість), політичні (позначають розташування сучасних держав та їхні кордони) тощо.

Обговоріть у класі

Порівняйте зображення середньовічних карт із сучасними. Що в них подібне, а що відмінне?

▲ Карта П'єтро Веконте (близько 1320 р.)

Запам'ятайте

Карта — зменшене зображення поверхні Землі й окремих її частин (материків, країн, регіонів, поселень тощо) на площині за допомогою умовних позначок.

- Портлан Чорного моря, складений Дієго Хомем, 1559 р.

Портлани були першими високоточними морськими картами в історії, обриси берегів на яких досить близькі до сучасних.

Карты потрібні представникам багатьох професій — і геологам, і будівельникам, і капітанам суден, і військовим. Вони відіграють велику роль і в повсякденному житті. Вирушаючи в подорож, автомобілісти беруть із собою карту автомобільних доріг, туристи — карту місцевості, по якій їм належить пройти. Нині з'явилися й електронні карти, які дають змогу за допомогою мобільного телефону, комп'ютера чи планшета орієнтуватися на місцевості й відшукати потрібний об'єкт.

4. Як минуле відображається на карті?

Для вивчення історії важливими є історичні карти. **Історичні карти** — це вид карт, на яких за допомогою умовних позначок відображені історичні події та явища. Їх створюють на основі географічних, тому на них зображені географічні об'єкти — ріки, моря, рівнини, гори, пустелі тощо.

Історична карта через умовні позначення дасть змогу визначити, де і як виникали держави, як змінювалася їхня територія, де проходили важливі торговельні шляхи, маршрути морських експедицій, які держави воювали між собою, як рухались їхні війська тощо. На історичній карті також позначаються міста, місця боїв, визначні пам'ятки історії, старовинні фортеці. Тобто історична карта відображає **історичний простір**. Для того щоб відобразити всю необхідну інформацію на історичній карті історики вивчають різноманітні історичні джерела.

Працюємо в парі

Встановіть, чим історичні карти відрізняються від географічних.

Запам'ятайте

Під історичним простором розуміють сукупність як природно-географічних умов, так і результатів діяльності людини (наприклад, господарство, побут, суспільство, культура тощо) на певній території в певний історичний час.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ

Що означають такі слова?

карта

історична карта

РОЗУМІЮ

Чому карта є важливим джерелом інформації? В яких випадках використання карт є необхідним?

ВМІЮ

Відшукайте в мережі Інтернет різні види карт України: фізичну, адміністративну, історичну тощо. Порівняйте їх. Що в них спільного, а що відмінного? Яку інформацію можна отримати з кожного виду карт?

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

1. Висловіть судження, чому історію називають мандрівкою в часі та просторі. Які особливості історичного простору?
2. Поміркуйте, як географічне розташування та природні умови вашого регіону вплинули на заняття та побут населення.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Яку роль карти відіграють у повсякденному житті людей? Назвіть випадки, коли карта стала вам (або вашим рідним чи знайомим) у пригоді.

§ 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

1. Як користуватися історичною картою?

Поміркуйте

На основі тексту визначте, яких правил варто дотримуватися під час роботи з історичною картою.

Запам'ятайте

Легенда історичної карти — це перелік використаних на карті умовних позначок, кольорів і пояснень до них, які допомагають відобразити хід історичних подій чи особливості розвитку країни (регіону) в певний історичний час.

Для того щоб отримати необхідну інформацію з карти, потрібно вміти з нею працювати. Під час роботи з картою як джерелом інформації, варто дотримуватися таких правил:

1. Прочитайте назву карти. Вона завжди включає вказівку історичного часу та історичного простору. Наприклад, «Світ напередодні Другої світової війни», «Європа у XV ст.», «Виникнення та становлення Русі-України IX–XI ст.» тощо.

2. Знайдіть і уважно вивчіть легенду карти, яка містить умовні позначки, використані для відображення історичних подій чи особливостей розвитку території. Найчастіше її розміщують в одному з кутів карти.

Зазвичай на історичних картах наводять такі умовні позначення:

➤ Щоб відобразити спрямування руху різних учасників подій (пересування в просторі народів, війська), використовують стрілки різної форми і кольору.

➤ Місця важливих битв позначають схрещеною зброєю (мечі, списи, штики тощо).

➤ Міста позначають кружечками або квадратами, а невеликі поселення — кружечками малого розміру чи крапкою.

■ Рівне

▲ Щоб позначити кордони держав та інші межі, використовують різнокольорові лінії (суцільні, пунктирні, штриховані тощо).

◀ Території розселення різних племен та народів, країн і держав позначають різними кольорами.

3. Описуючи територію держави варто показати не лише її кордони, а й назвати сусідні країни, вказати найбільші міста, річки, моря, гори, пустелі, степи на її території.

4. Варто пам'ятати, що верхня частина карти — це напрям на північ, нижня — на південь. Тому, показуючи на карті об'єкти, варто використовувати такі слова: «на північ», «на південь», «на захід», «на схід». Уникайте слів «вище», «нижче», «праворуч», «ліворуч». Річки слід показувати за течією — від витоків до гирла. Напрямки руху різних учасників подій (наприклад, військові походи) показуйте за стрілками, позначеними на карті.

2. Практична робота «Українські землі на історичній карті»

Об'єднайтеся у групи

Спільно проведіть дослідження однієї з історичних карт (кожну може досліджувати кілька груп). Розподіліть між собою завдання та підготуйте на них відповіді. Дотримуйтесь пам'ятки щодо роботи в малих групах (с. 173).

Результати вашого дослідження представте однокласникам.

Група 1. Карта «Київська держава за часів Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.)»

1. Який історичний період відображено на цій карті? 2. Опишіть територіальні межі Київської держави за часів Ярослава Мудрого. Використайте при цьому назви річок, морів та гір. Вкажіть назви сусідніх держав та племен. 3. Назвіть столицю Київської держави. 4. Яку ще додаткову інформацію можна отримати з цієї карти?

Група 2. Карта «Галицько-Волинська держава напередодні монгольської навали»

1. Який історичний період відображено на цій карті? 2. Опишіть територіальні межі Галицько-Волинської держави напередодні монгольської навали. Вкажіть назви сусідніх держав.

3. Назвіть міста, які входили до складу Галицько-Волинської держави напередодні монгольської навали. 4. Яку ще додаткову інформацію можна отримати з цієї карти?

Група 3. Карта «Українська козацька держава — Гетьманщина за часів Богдана Хмельницького»

1. Який історичний період відображено на цій карті? 2. Опишіть територіальні межі Козацької держави — Гетьманщини за часів Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). Вкажіть назви сусідніх держав. 3. Назвіть столицю Козацької держави. 4. Яку ще додаткову інформацію можна отримати з цієї карти?

Обговоріть у класі

Після завершення групової роботи обговоріть у загальному колі, що було важливим на цьому уроці. Що виявилось найцікавішим?

Продовжіть речення:

«Після практичної роботи я знаю.....; вмю....., розумію.....»

«Мені було цікаво (не цікаво) на уроці, тому що...»

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ 1. Що означає такий термін?

легенда історичної карти

РОЗУМІЮ

1. Чим історичні карти відрізняються від географічних? Про що можна дізнатися з історичних карт?
2. Про що можуть «розповісти» умовні позначення на історичних картах?

ВМІЮ

1. Яких правил потрібно дотримуватися при роботі з історичною картою?
2. Порівняйте карти, які вивчали на цьому уроці, між собою. Що в них є подібного, а що — відмінного?

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

Знайдіть у мережі Інтернет історичні карти України різних часів. Скористайтеся для цього Вікіпедією або сайтом: <http://ukraine.com>. Порівняйте їх із сучасними історичними картами. Що в них подібного, а що відмінного?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Висловіть судження, чому історична карта є важливим джерелом інформації.

§ 7. ТЕРЕНИ ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

1. Держава Україна та її територія

Прагнення до свободи та незалежності є визначальною рисою українського народу. Саме це допомагало йому зберігати власну мову, культуру та традиції за часів бездержавності. Шлях до незалежності був тернистим і часто трагічним. Протягом усієї історії українці неодноразово намагалися здобути незалежність. Про ці події ви дізнаєтеся на наступних уроках.

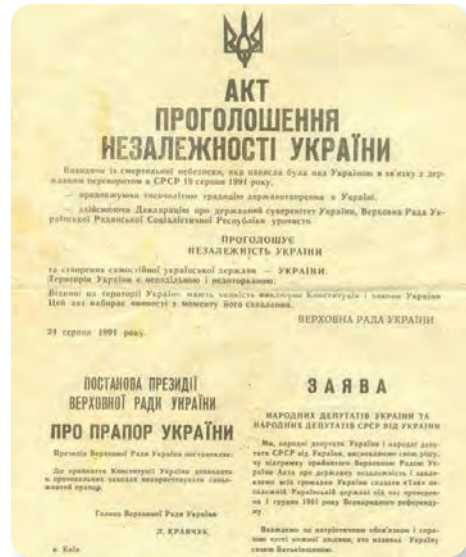
- Акт проголошення незалежності України

24 серпня 1991 р. на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР¹ було ухвалено **Акт проголошення незалежності України**. Наша країна стала незалежною державою з неподільною та недоторканною територією, на якій чинними є тільки власні Конституція, закони та постанови уряду. 1 грудня 1991 р. український народ підтвердив Акт проголошення незалежності під час Всеукраїнського референдуму — за нього висловилося понад 90% громадян, котрі взяли участь у голосуванні.

- Бюлетень для голосування на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.

Працюємо у парі

Виділіть основні особливості території України та запишіть їх у зошит.

1 УРСР - Українська Радянська Соціалістична Республіка.

▲ Конституція України.
Офіційне видання

Запам'ятайте

Територія України — суходіл, води, надра і повітряний простір, що знаходяться в межах державного кордону України.

Зауважимо, що географічний центр Європи розміщений на території України, неподалік міста Рахова в Закарпатській області.

2. Кордони України та її сусіди

Поміркуйте

Працюючи з текстом підручника, визначте, у чому важливість дотримання принципу непорушності (недоторканності) державних кордонів та територіальної цілісності держав.

Революція Гідності, яка втілила бажання українців відстояти своє європейське майбутнє, привела до повалення проросійського президента Віктора Януковича. Втім, скориставшись політичною кризою, керівництво Російської Федерації, порушуючи всі між-

28 червня 1996 р. Верховна Рада України ухвалила Основний закон держави — **Конституцію**, яка визначає загальні засади територіального устрою України. Відповідно до Конституції, до складу нашої держави входять: Автономна Республіка Крим, 24 області та два міста зі спеціальним статусом — Київ (столиця України) і Севастополь. Такий адміністративно-територіальний поділ покликаний забезпечувати державне управління певною територією країни.

Україна має вигідне географічне розташування. Через її територію проходять важливі міжнародні транспортні шляхи, які сполучають країни Європи та Азії.

Україна має спільні сухопутні державні кордони з Білоруссю, Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою та Росією. Також вона має морський кордон із Румунією та Росією.

Принцип непорушності (недоторканності) державних кордонів та територіальної цілісності держав становить одну з найважливіших основ міжнародної безпеки.

◀ Пішохідний пункт пропуску «Малі Селменці — Вельке Слеменце» на державному кордоні України та Словаччини

➤ Типовий прикордонний стовп України

народні норми, розпочало агресію проти нашої держави.

Анексія Криму та військова окупація Російською Федерацією частини Луганської та Донецької областей є серйозним викликом для всієї світової спільноти й міжнародним злочином проти миру і безпеки людства. Тому міжнародні організації та більшість країн світу засуджують факт збройної агресії проти України.

Завдяки мужності українських воїнів та розбудові збройних сил вдалося зупинити подальше просування російських військ і просування незаконних збройних формувань углиб країни.

Запам'ятайте

Державний кордон України — лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі державної території — суходолу, вод, надр, повітряного простору. Тобто державний кордон визначає просторові межі дії державного суверенітету України. Згідно зі статтею 2 Конституції України «територія України в межах існуючих кордонів є цілісною і недоторканною».

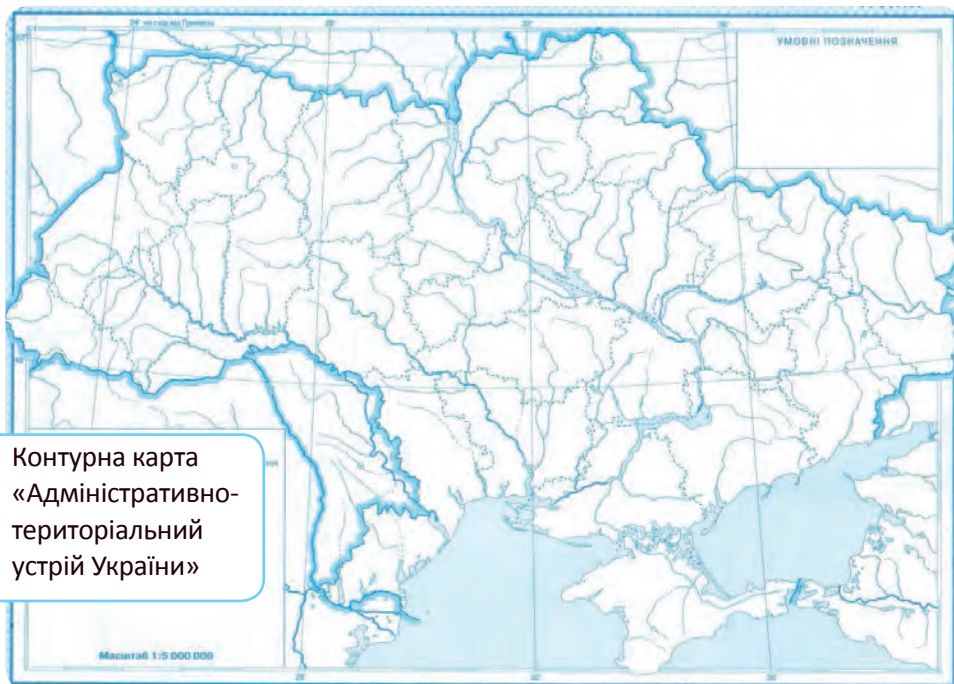
Анексія (лат. *annexio* — приєднання) — насильницьке приєднання державою всієї або частини території іншої держави в односторонньому порядку. За міжнародним правом анексія — один з видів агресії і спричиняє міжнародно-правову відповідальність.

◀ Українські воїни на захисті своєї країни

3. Як працювати з контурною картою?

Контурна карта — це особливий вид карт, на яких нанесені тільки контури країн та територій, основні географічні об'єкти (річки, моря, гори, місця розташування міст). Вони призначені для виконання навчальних завдань шляхом нанесення потрібних умовних позначок та назв об'єктів на основу карти в процесі вивчення історичних подій. У легенді карти мають бути відображені всі нанесені умовні позначення та вказано, що кожне з них означає.

Робота з контурними картами дає результат лише в тому разі, якщо дотримуватися певних правил. Оформлення контурної карти вимагає також уважності, охайності й точності.

Для роботи на контурній карті використовуйте прості й кольорові олівці. Не можна робити позначки фарбами, фломастерами та маркерами. Підписи назв територій, країн, населених пунктів варто робити друкованими літерами.

4. Практична робота «Як позначати територію України на контурній карті?»

Працюємо у парі

1. Позначте на контурній карті державний кордон України. Вкажіть її столицю та найбільшу річку держави (зробивши відповідні написи).

2. Позначте на контурній карті й надпишіть назви держав-сусідів.

3. Виділіть на контурній карті певним кольором або заштрихуйте простим олівцем область, у якій ви живете. Позначте місто — адміністративний центр вашої області та населений пункт, де ви проживаєте.

4. Позначте на контурній карті міста України, які ви відвідували. Створіть для цього власне умовне позначення.

5. Обміняйтеся із сусідом/сусідкою по парті контурними картами. Оцініть та обговоріть зроблену роботу. Поділіться враженнями від виконаної роботи.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ

1. Що означають такі слова? контурна карта
 державний кордон України територія України
2. Вкажіть дати таких подій:
- а) Верховна Рада УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України;
  - б) Верховна Рада України ухвалила Основний закон держави — Конституцію.

РОЗУМІЮ

1. На які адміністративні одиниці поділяється територія України?

ВМІЮ

1. Яких правил потрібно дотримуватися при роботі з контурною картою?

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

1. Чи згодні ви з твердженням, що Україна має вигідне географічне розташування? Свою думку обґрунтуйте.

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
2. Що означає принцип непо-рушності (не-доторканності) державних кордонів і тери-торіальної ціліс-ності держав?	2. Скориставшись адміні-стративною картою України (на форзаці підручника), дайте відповіді на запитан-ня: Які адміністративно-територіальні одиниці України: а) мають морське узбережжя; б) межують з іншими державами?	2. Яку позицію зай-няли міжнародні ор-ганізації та більшість країн щодо збройної агресії Російської Федерації проти нашої держави?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Висловіть судження про значення кордонів у сучасному світі. Чому принцип непорушності (недоторканності) державних кордонів та територіальної цілісності держав становить одну з найважливіших основ міжнародної безпеки?

§ 8. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РЕГІОНИ УКРАЇНИ ТА ЇХНІ ОСОБЛИВОСТІ

1. Як виникали історико-географічні регіони?

Працюємо у парі

Ознайомтеся з текстом і ви-значте, які чинники вплива-ли на формування історико-географічних регіонів.

На попередньому уроці ми ді-зналися, що відповідно до Кон-ституції *територія України в межах існуючого кордону є ці-лісною і недоторканою*. Втім, це не означає, що життя в усіх регіонах держави одноманітне. Україна представлена розмаїт-

тям регіональних особливостей, які втілюються в заняттях насе-лення, його традиціях, побуті, кулінарії, обрядах, типах житла, хатньому начинні, одягу. Тому вчені виокремлюють певні істо-рико-географічні регіони України.

Кожен історико-географічний регіон України має свою історію. Їхні назви зафіксовані в історичних документах та в історичній пам'яті людей. Особливості розвитку різних регіонів залежали та-кож від природних умов, властивих певному краю.

2. Які історико-географічні регіони є на теренах України?

Поділ України на історичні регіони має умовний характер. Історико-географічні регіони, на відміну від сучасних адміністративних областей, не мають чітких меж і територіально не збігаються з ними. Це зумовлено тим, що протягом історії кордони таких регіонів змінювалися; деякі з них у різний час входили до складу різних держав.

У вчених немає єдиної думки, щодо кількості та назв історико-географічних регіонів на теренах України. Втім, більшість із них визначають такі: Середня Наддніпрянина, Полісся, Волинь, Поділля, Галичина, Закарпаття, Буковина, Покуття, Бессарабія (Південна), Таврія, Причорномор'я, Буджак, Запорожжя, Донщина, Слобожанщина і Сіверщина.

Запам'ятайте

Історико-географічний регіон — територія, яка за історичною долею та особливостями в господарській діяльності населення, його традиціях, одязі, типів житла, побуті є самобутньою.

Обговоріть у класі

Порівняйте карту «Історико-географічні регіони України» та адміністративну карту України (розміщена на форзаці підручника). Що в них є спільним, а що — відмінне?

- ◀ Експозиція «Поділля»
Національного музею народної
архітектури та побуту України.
На фото — хата з с. Луги
Чечельницького району
Вінницької області (1842 р.)
та церква з с. Зелене
Гусятинського району
Тернопільської області (1817 р.)

Довідатися про особливості розвитку кожного регіону можна в музеях народної архітектури та побуту, музеях і центрах народного мистецтва, етнографічних музеях, музеях стародавнього побуту і народних ремесел. Відвідавши їх, ви зможете побачити типи жител, хатне начиння, знаряддя праці, одяг, твори народно-го мистецтва того чи іншого регіону в різні часи.

Найбільше пам'яток про життя та побут населення України зберігається в Національному музеї народної архітектури та побуту України (розташований у селі Пирогові на південній околиці Києва) та Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» (Переяслав-Хмельницький, Київська обл.).

Тож радимо подорожувати Україною, відвідувати музеї, де співробітники дадуть вичерпну інформацію про свій край, його історію та особливості.

- ✓ Традиційні костюми Східного Поділля (ліворуч) та Східного Полісся (праворуч) кінця XIX — початку XX ст. (сучасний малюнок)

3. Практична робота «Історико-географічні регіони на карті України»

Працюємо у парі

1. Уважно проаналізуйте карту «Історико-географічні регіони України». Визначте межі історично-географічного регіону, де ви проживаєте. Позначте на контурній карті його розташування.

2. Позначте на контурній карті два-три регіони (за вказівкою вчителя або ті, які ви відвідували чи бажаєте відвідати).

3. Обмінюйтеся із сусідом/сусідкою по парті контурними картами. Оцініть та обговоріть зроблену роботу. Поділіться враженнями від зробленої роботи.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Що таке історико-географічний регіон?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Які історико-географічні регіони виокремлюють на теренах України та чим вони різняться?</p> <p>2. Які чинники впливали на формування історико-географічних регіонів?</p>	<p>Здійсніть віртуальну подорож на сайті Національного музею народної архітектури і побуту України або іншого краєзнавчого музею України (на ваш вибір). Ознайомтеся на сайті з його експозиціями. Які враження вони на вас справляють? Що нового ви дізналися?</p>	<p>1. Поміркуйте, чому межі історико-географічних регіонів не збігаються з межами сучасних адміністративних областей. Свою думку обґрунтуйте.</p> <p>2. Висловіть судження, чому поділ України на історико-географічні регіони має умовний характер.</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Спробуйте встановити, як природні умови історико-географічного регіону, на теренах якого ви проживаєте, вплинули на одяг, їжу, житло, заняття та звичаї його населення.

§ 9. ІСТОРИЧНИМИ СТЕЖКАМИ РІДНОГО КРАЮ

1. Місце рідного краю в житті людини

Працюємо у парі

Обговоріть вислови відомих людей про рідний край. Які слова використано у висловах для опису ролі рідного краю в житті людини?

«Забудеш рідний край — твоє всохне коріння»

— Павло Тичина

«Пізнай свій край... себе, свій рід, свій народ, свою землю — і ти побачиш шлях у життя. Шлях, на якому найповніше розкриються твої здібності. Ти даси йому продовження, вторувавши стежину, із тієї стежини вже рушили у життя твої нащадки»

— Григорій Сковорода

«Рідний край». Кожна людина по-своєму розуміє, що для неї означають ці слова. Для однієї людини — це місцевість, населений пункт (село, місто), де вона народилася, де минули її дитинство, навчання в школі, юність, молоді роки. Іноді люди з різних причин переїжджають в іншу місцину на постійне місце проживання. Тому для деякого рідний край — це село, місто, район, де вони нині проживають, працюють, знайшли своє кохання, створили сім'ю.

Для багатьох людей рідний край — це батьківський край, тобто земля, звідки пішов їхній рід, земля батьків, дідів і прадідів. Тому рідний край називають ще малою батьківщиною. З ним пов'язана родовідна пам'ять — пам'ять про свій рід, своїх предків. Саме тут історія живе у спогадах, серцях людей, котрі народилися і виростили в цьому краї.

Але в будь-якому разі рідний край — це та земля, де людина почувала себе вдома, затишно й привітно. Недаремно ж люди говорять, що в рідному домі й стіни допомагають. А тих, хто нехтував історичною пам'яттю про свій край та свій

Обговоріть у класі

А що означає рідний край для вас?

-
- Вшанування традицій предків. Свято Купала в с. Чубинське Київської області (6 липня 2016 р.)

рід, часто зневажливо називали: «Людина без роду-племени». Саме родина та рідний край були і є тими самобутніми точками опори конкретної людини в історичному часі та просторі людського буття.

Кожен край, кожен населений пункт має свою історію, своїх видатних особистостей. На території кожного краю розгорталося чимало історичних подій, які є невід’ємною частиною історії українського народу.

Багато дослідників вивчали історію рідного краю не за книжками, а мандрували шляхами від села до села, шукали старожилів, записували їх розповіді про конкретні події в історії населеного пункту, про звичаї та обряди, про умови життя та побут. Це і є жива пам’ять про минуле нашої країни.

2. Міні-проект «Історичними стежками рідного краю»

Історію рідного краю, особливості господарювання, життя і побуту населення варто вивчати в єдності трьох часових вимірів: минуле, сьогодні, майбутнє. Зокрема, досліджуючи історію населеного пункту, важливо з’ясувати, як події минулого, діяльність його жителів вплинули на його сучасний стан, а також варто бачити перспективи розвитку населеного пункту.

Спробуємо подивитися на історію свого краю очима дослідника і розпочнемо міні-проект «Історичними стежками рідного краю».

Історичними стежками рідного краю

Виконувати завдання будемо поступово (покроково) під час вивчення цієї та наступних тем. Під час розв’язання дослідниць-

ких завдань варто використовувати інформацію з різних джерел: книги, публікації в періодичних виданнях, спогади учасників та очевидців історичних подій, експонати музеїв тощо. Заплануйте разом з учителем екскурсію в краєзнавчий музей, що допоможе отримати додаткову інформацію.

Про те, як добирати потрібну інформацію про минуле з різних джерел ви довідаєтеся під час вивчення теми **«Джерела до вивчення історії»**. Пам'ятки рідного краю будемо досліджувати вивчаючи тему **«Історія України в пам'ятках»**, а господарство, заняття та умови життя населення в українських містах і селах у минулому і тепер — під час вивчення теми **«Усе має минуле»**.

Дуже важливим моментом є оформлення та представлення результатів дослідження. Це може бути слайд-презентація, фотовиставка, шкільна стіннівка, стаття у Вікіпедії про історію населеного пункту, невелика стаття до місцевої газети чи навіть фільм про історію рідного краю. Результати праці можуть бути презентовані як у класі, так і на загальношкільному заході, у мережі Інтернет (група чи сторінка в соціальній мережі).

4. Практична робота «Мій край в історичному просторі та часі»

Об'єднайтеся у групи

Організуйте дослідження за такими напрямками:

Група 1. «Мій край в історичному просторі»

Знайдіть своє рідне місто або село на карті України. Позначте на контурній карті свій населений пункт, адміністративний район та область. З'ясуйте, якими були межі та державна належність вашого краю і населеного пункту в різні історичні часи.

Група 2. «Мій край в історичному часі»

Дізнайтеся про час заснування вашого населеного пункту. З'ясуйте, які історичні події пов'язані з вашим рідним краєм та населеним пунктом — містом/селищем/селом. Складіть хронологічну таблицю «Найважливіші події на території рідного краю».

Дата	Історична подія

Група 3. «Історія мого краю в особах»

З'ясуйте, які відомі люди є вашими земляками. Який вони зробили внесок в історію, науку чи культуру міста/села, краю, держави? Якщо таких діячів багато, доцільно це завдання розділити між двома групами. Складіть таблицю «Історія мого краю в особах».

Визначна особа (роки життя)	Результати діяльності

Група 4. «Історія мого краю в назвах»

З'ясуйте походження назв вашого краю та населеного пункту. Назви яких географічних об'єктів (озер, річок, урочищ, гір тощо) на території краю та населеного пункту пов'язані з минулими подіями? Дізнайтеся про походження назв вулиць, провулків, майданів, що відображають історичне минуле вашого населеного пункту.

Якщо у вашій школі навчаються учні з різних населених пунктів, то розподіл завдань у групах може бути іншим. Коли школа розташована у великому місті, дослідити можна також особливості історії мікрорайону чи історичної місцевості міста, наприклад, у місті Києві це Святошине, Деміївка, Дарниця, Видубичі, Борщагівка, Троещина тощо.

Обговоріть у класі

Яка роль рідного краю в житті людини? Чому важливо вивчати історію рідного краю? Свою відповідь аргументуйте.

Продовжіть речення:

«Після цього уроку я знаю...; вмію..., розумію... »

«Мені було цікаво (не цікаво) на уроці, тому що...»

«Я хотів/хотіла би більше дізнатися з історії рідного краю про...»

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

§ 10. З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ ДО НАШИХ ДНІВ

1. Що таке історичні джерела?

Поміркуйте

Звідки вчені можуть довідатись, що відбувалося сотні та тисячі років тому?

Діяльність людини в будь-які часи завжди залишала після себе «сліди» — залишки посуду, жител, знаряддя праці, зброя, писемні документи тощо. Кожна знайдена річ чи документ, що відображають певний аспект людської діяльності в минулому, є **історичним джерелом**. Інформація, отримана в результаті дослідження історичних джерел, дає змогу вченим описати (реконструювати) історичне минуле людства.

Запам'ятайте

Історичні джерела — це речові знахідки, писемні пам'ятки, зображення, будівлі, звичаї, мови народів, тобто усе те, що дає уявлення про минуле.

Про події, які відбулись декілька десятків років тому, ви можете довідатись у своїх вчителів, батьків, дідуся та бабусі. Але як дізнатися, що відбулося сто, двісті, тисячу років тому? Аби відповісти на це запитання, вчені-історики досліджують історичні джерела.

Історики найчастіше поділяють історичні джерела на такі види:

- речові;
- писемні;
- усні;
- візуальні.

Величезну цінність для істориків становлять **писемні джерела** — глиняні таблички, єгипетські папі-

руси, літописи, хроніки, листи тощо. Писемні джерела не лише описують історичні події, а й часто містять і думки людей, їхні судження, почуття та бачення тогочасної дійсності.

Люди навчилися писати приблизно п'ять тисяч років тому. А як же вчені-історики дізналися про те далеке минуле, коли писемності ще не було? У цьому випадку їм на допомогу приходять така наука, як археологія.

2. Як працюють археологи?

Деякі речові джерела збереглися на поверхні ґрунту, наприклад, єгипетські піраміди, руїни окремих давніх міст та храмів. Але чимало історичних пам'яток опинилися під кількома шарами ґрунту, піску або мулу. Вчених, котрі розшукують, розкопують і вивчають давні речі та споруди, називають археологами.

Робота археолога схожа на роботу детектива. За знахідками вони можуть відтворити життя людей в далекому минулому, їх побут, вірування. У пошуках слідів минулого археологи вирушають у далекі експедиції. Для того щоб добувати з-під землі давні речі неушкодженими, вчені розробили певні правила їхнього пошуку та розкопування.

Перш ніж приступити власне до розкопок, дослідники проводять археологічну розвідку. Спочатку вони вивчають писемні джерела, де згадується певна місцевість, оглядають місце майбутніх розкопок.

Потім археологи закладають пробний розкоп — вузьку траншею, аби виявити, чи є в ґрунті цікаві для них предмети людської

Запам'ятайте

Археологія — наука, яка вивчає минуле за речовими історичними джерелами. До **речових історичних джерел** належать: стоянки давніх людей, їхні поселення, поховання, знаряддя праці, посуд, прикраси, предмети побуту, мистецтва, тобто сліди життя та діяльності людини на Землі.

Поміркуйте

На основі тексту підручника та ілюстрацій дайте відповіді на запитання: Що таке археологія та як відбуваються археологічні розкопки? Чому археологічні розкопки проводяться за певними правилами?

діяльності. Після того, як у ґрунті знаходять цінні речі, розпочинається великий розкоп.

Всі роботи археологи проводять вручну за допомогою лопат, лопаток, ножів і щіток. Щоб відшукати необхідні речові джерела, іноді доводиться перебирати руками тисячі тонн землі. Крім того, археологи точно фіксують і замальовують всі знахідки на папері. Деякі розкопки ведуться десятки й навіть сотні років.

Утім, археологічні пам'ятки знаходять не лише під шаром ґрунту, а й під водою. Так, під водою опинилася більша частина міста Пантікапей, що розташовувалось в Криму (в районі сучасного міста Керч). Аби дослідити та підняти на поверхню цінні пам'ятки, археологи з аквалангами опускаються на морське дно.

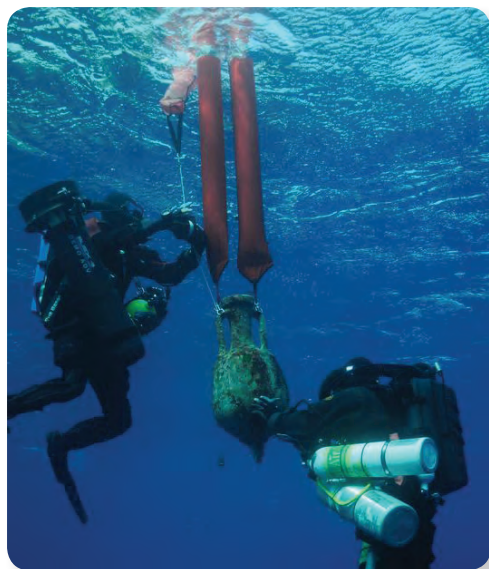
Знайдені речі надсилаються до лабораторії, де їх досліджують: визначають їхній вік і призначення, ретельно описують прикмети та ознаки. Іноді з дрібних шматочків збираються і складаються цілі предмети.

▼ Археологічні розкопки

Інструменти археолога:

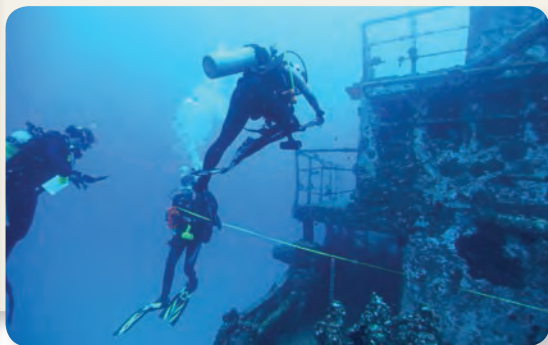
- 1 Щіточка
- 2 Шпатель, лопаточка та молоток
- 3 Мотузка для розмітки квадратів

Працюємо у парі

Складіть розповідь про особливості підводної археології за ілюстраціями підручника.

3. Де зберігаються речові пам'ятки історії?

Речові пам'ятки історії, зокрема знайдені археологами, зберігають у музеях. Давайте стисло розглянемо, які види музеїв бувають і в чому полягають особливості їхньої діяльності.

Музеї поділяються на історичні, краєзнавчі, природничі, літературні, меморіальні, мистецькі, етнографічні, технічні. Є також історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби, музеї історії техніки, музеї авіації, музеї-аптеки. Музеї також діють при багатьох установах та навчальних закладах.

Загальноісторичні музеї збирають, зберігають, вивчають і виставляють для огляду матеріали про розвиток суспільства в різні історичні періоди, визначні історичні події, а також знаряддя праці, пам'ятки побуту та культури. Найбільшим таким музеєм у нашій країні є Національний музей історії України. У ньому зберігається понад 500 тисяч експонатів, які розповідають про історію України з найдавніших часів до сьогодення. Філією Національного музею історії України є Музей історичних коштовностей, де експонуються

Запам'ятайте

Музей — установа, в якій зберігають, досліджують і виставляють для огляду різноманітні пам'ятки історії людства, природи тощо.

Обговоріть у парі

З якою метою створюють музеї? Чому існують різні види музеїв?

▲ Національний музей історії України. Фрагмент експозиції, присвяченої добі Русі-України

Краєзнавчі музеї збирають, зберігають, вивчають і презентують матеріали, що розповідають про природу, економіку, історію і культуру певного краю, — знаряддя праці, вироби місцевих промислів різних історичних періодів, твори мистецтва, літератури, народної творчості. Музеї художнього профілю висвітлюють історію розвитку того чи іншого виду мистецтва в історичній послідовності та виставляють для огляду мистецькі твори.

▲ Національний музей Тараса Шевченка

вироби майстрів-ювелірів різних епох — вироби із золота, срібла, платини, оздоблені коштовним камінням (діамантами, рубінами, смарагдами, топазами, аметистами тощо). Серед них шедеври світового значення, зокрема й золота пектораль із Товстої Могили.

Деякі музеї присвячені окремим подіям чи історичному періоду, наприклад, «Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс», чи історичному явищу — «Музей гетьманства», «Музей історії релігії», історичним діячам — «Національний музей Тараса Шевченка», навіть є музей однієї вулиці на Андріївському узвозі.

▲ Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс

Особливу популярність мають музеї просто неба, де експонати розміщені на відкритому просторі. Одним із найбільших музеїв є Національний музей народної архітектури та побуту України, розташований на мальовничій околиці Києва, у селі Пирогове. Відвідувачі можуть оглянути характерні куточки давнього українського села з житловими, громадськими, виробничими будівлями, знаряддями праці й ремесла, побутовим начинням, меблями, посудом, творами народного декоративно-ужиткового мистецтва різних історико-географічних регіонів України.

Музеї стали невід'ємною частиною культури народу України. Завдяки музейним колекціям сьогодні кожна людина має можливість зануритися в минуле й дізнатися багато чого про життя та побут своїх предків.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Що означають такі слова?

історичні джерела

речове джерело

археологія

музей

РОЗУМІЮ

1. Яка роль археології у вивченні минулого?

Чому археологічні розкопки проводяться за певними правилами?

2. З якою метою створюють музеї?

ВМІЮ

1. Як учені-історики відтворюють події минулого?

Що їм для цього потрібно?

2. На які види поділяють історичні джерела? Наведіть приклади.

ВИСЛОВЛЮ ДУМКУ

1. Висловіть судження, чому дослідження історії неможливе без джерел.

2. Поміркуйте, чому археологію іноді називають «історією, яка озброєна заступом». Які якості знадобилися б вам, щоб стати археологом?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Які музеї є у вашому населеному пункті/районі? Визначте, яку роль вони відіграють у збереженні пам'яті про минулі події.

§ 11. ЯК ЗАГОВОРИЛИ ПИСЬМЕНА

1. Як виникла писемність?

Поміркуйте

Зробіть припущення, як люди передавали інформацію на відстані й у часі, коли не було писемності. Як би ви передали інформацію на значну відстань без використання письма та сучасних засобів зв'язку?

позначки — застромлювали на стежинах гілки, створювали певні візерунки з каменів. Надісланий одним племенем іншому пучок стріл міг слугувати символом оголошення війни.

Запам'ятайте

Писемність — засіб передачі мови людини за допомогою спеціальних знаків (літер, ієрогліфів, клинців тощо). Вона виникла на Землі приблизно 5 тисяч років тому. З появою писемності, як зазначають історики, завершуються доісторичні часи (передісторія).

Спочатку люди не мали писемності. Як відомо, звукова мова не може передавати інформацію на великі відстані й у часі. Тому людство в процесі свого розвитку винайшло писемність.

Вчені припускають, що першою формою передавання інформації на відстані було предметне письмо. Так, аби повідомити своїх одноплемінників про напрямок руху первісні люди робили певні умовні

зарубки на дереві та надрізи на дерев'яних паличках застосовувалися найчастіше для обліку днів та складання боргових зобов'язань. Наприклад, запис про взятий борг робили так — на палиці робились зарубки, а потім її розрубували впродовж і кожен брав собі по половині. Коли борг повертали, то ці половинки складали разом і перевіряли правильність розрахунків.

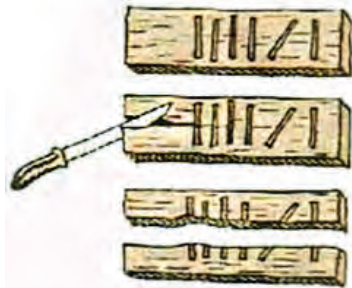
Існувало також вузликове письмо, умовними знаками якого могли слугувати колір та розмір мотузки, кількість і розмір вузликів.

І хоча предметне письмо далеке від сучасного, втім його викорис-

◀ Вузликове письмо

Запам'ятайте

Предметне письмо — сукупність предметів, речей, які штучно створювалися однією людиною для передачі будь-якої інформації іншій людині (групі). Таке письмо існувало у первісні часи.

тання можна вважати зачатками справжнього письма. Залишки предметного письма збереглися й у наш час у традиціях і символах — це і звичай зустрічати бажаних гостей хлібом-сіллю, вручати небажаному женихові гарбуза тощо.

Утім, використання предметного письма потребує попередньої домовленості, щоб можна було зрозуміти надіслані предмети чи умовні знаки. Якщо цього не зробити, то інформацію можна зрозуміти неправильно.

➤ Зарубки на дощечці для запису боргу

Дощечка розрізалась навпіл. Одна частина залишалася у кредитора, друга — у боржника.

2. Що таке піктографічне та ієрогліфічне письмо?

Наступним кроком у становленні писемності стало **піктографічне письмо** (від лат. **pictus** — намальований і грец. **grapho** — пишу). У піктографічному письмі інформацію передавали у вигляді малюнка або певної послідовності малюнків. Зауважимо, що малюнків не можна читати, їх лише тлумачили, бо вони передавали зміст повідомлення, а не звуки чи слова. Тому, щоб однозначно зрозуміти зміст такого повідомлення, люди мали домовитися і закріпити за кожним малюнком певне значення. Наприклад, слово «людина» зазвичай передавали її схематичним зображенням. Впольовану здобич зображували як перевернуту догори ногами, цим хотіли сказати, що вона нежива, вбита. Зображення сонця могло символізувати «день», а піктограма із зіркою — «ніч, морок».

◀ Піктографічна розповідь ескімоса про вдале полювання

Це цікаво

Нині піктограми як основний вид письма майже не використовуються. Втім, є чимало умовних знаків, які можна вважати своєрідними піктограмами, тобто схематичними зображеннями, що містять певну інформацію. Зокрема, дорожні знаки, які інформують, що неподалік розміщується готель чи залізничний переїзд, де головна дорога, а де пішохідний перехід тощо. Позначення на ярликах одягу — це теж своєрідні символи-піктограми, які містять інформацію про догляд за одягом.

Запам'ятайте

Ієрогліф — знак найдавнішого письма, що являє собою схематизований малюнок. Ієрогліфи можуть означати як окремі звуки і склади, так і цілі слова.

漢語
汉语
中文

◀ Китайські ієрогліфи

На зміну піктографії прийшло **ієрогліфічне письмо**. Воно виникло в Єгипті наприкінці IV тис. до н.е. Більшість давньоєгипетських ієрогліфів є спрощеними зображеннями людини та її занять, людиноподібних божеств, частин тіла людини, тварин, птахів, рослин, неба, будівель тощо. Пізніше знаками стали позначати не тільки ціле слово, а й один або декілька приголосних звуків (голосні звуки знаками не передавалися).

Також **ієрогліфи** є знаками в китайському, японському та корейському письмі. Наприклад, кожен китайський ієрогліф означає окреме слово і є складною комбінацією рисок. Інколи їх буває до 52.

▼ Давньоєгипетські ієрогліфи

Працюємо в парі

Порівняйте давньоєгипетські та китайські ієрогліфи. Що в них спільного, а що відмінного?

Запам'ятайте

Клинопис — тип письма жителів Дворіччя, у якому кожен знак складався з кількох клинців. Він позначав або окремий склад, або ціле слово, як і єгипетський ієрогліф.

▲ Клинописна табличка

Основним матеріалом письма в Дворіччі¹ була глина. Місцеві жителі навчилися писати гострою прямокутною паличкою на маленьких плитках-табличках з вогкої глини. На вогкій глині можна було легко витискувати окремі рисочки — **клинці**. Тому писемність жителів Стародавнього Дворіччя називають **клинописом**. Якщо документ був важливим, то табличку висушували на сонці або випалювали. Після цього вона ставала міцнішою і її можна було зберігати дуже довго: ані дощ, ані спека, ані пожежа для таких табличок були не страшні. Чимало таких табличок збереглося до наших днів.

3. Як виникла абетка?

Абетка є основою сучасної писемності. Це один із найвидатніших винаходів людства, адже попередні види письма не передавали звуків. За докорінні зміни в письмі людство завдячує фінікійцям, які наприкінці II тисячоліття до н.е. створили свою абетку. Вона мала 22 знаки для позначення лише приголосних звуків. Голосні звуки на письмі не позначалися. Писали фінікійці справа наліво (ми нині пишемо зліва направо).

Фінікійську абетку перейняли греки. Вони ввели спеціальні знаки для позначення голосних звуків і з часом змінили спрямування письма (стали писати зліва направо).

Абеткове письмо через свою простоту швидко поширилося по всьому світу (хоча в окремих країнах перехід до нього не відбувся). Вчені переконані, що від фінікійської та грецької абеток походять абетки всіх європейських народів, зокрема й сучасна українська.

1 Дворіччя (також Межиріччя, Месопотамія) — історико-географічний регіон на Близькому Сході, розташований у долині двох річок — Тигру і Євфрату; місце існування однієї з найдавніших цивілізацій в історії людства.

4. У чому значення писемності для людства?

Виникнення писемності як своєрідного засобу спілкування має величезне значення для розвитку людства. Писемність допомогла подолати простір і час. Завдяки їй люди можуть передавати інформацію на великі відстані в просторі. Писемні джерела зберігають людський досвід, передаючи його з покоління в покоління. Таким чином, через писемність кожне покоління спирається на досвід попередніх поколінь, використовуючи та примножуючи його.

Також писемність відіграла об'єднавчу роль в суспільстві і стала необхідною умовою існування держави. Завдяки писемності люди могли записувати й поширювати по всій державі укази, закони та інші важливі документи, повідомлення, вести діловодство, облік майна й виконаних робіт тощо. Це давало змогу оптимально організувати управління державою, суспільне життя, виробництво, торгівлю, розвивати науку.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Що означають такі слова?

- піктографічне (малюнкове) письмо
- ієрогліфічне письмо абетка

РОЗУМІЮ

1. Що таке писемність? Коли і як вона виникла?
2. Що таке предметне письмо? Чому письмом його можна назвати лише умовно?

ВМІЮ

1. З'ясуйте суть піктографії. Де тепер використовують елементи піктографічного письма?
2. У чому полягають особливості ієрогліфічного письма та клинопису?

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

Чи згодні ви з твердженням, що «абетка є одним із найвидатніших винаходів людства»? Які переваги вона має над іншими видами письма?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Висловіть судження, у чому полягає значення писемності для людства. Свою відповідь обґрунтуйте.

§ 12. ПИСЕМНІ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Що потрібно знати досліджуючи писемні джерела?

Для дослідження минулого особливо цінними є писемні джерела — тексти законів, різноманітні договори, періодична преса, листи тощо. Важливими джерелами, а часом і єдиними, про події в певні історичні періоди є **оповідно-описові твори**, до яких відносять літописи, хроніки, історичні твори написані, сучасниками подій чи людьми, котрі мали в розпорядженні матеріали, що не збереглися до нашого часу.

На жаль, не всі з писемних джерел збереглися дотепер. Багато писемних пам'яток було знищено під час воєн та стихійних лих. До того ж люди записували звичайно далеко не все, що може зацікавити істориків.

- Розсекречені за часів незалежності документи Державного архіву Вінницької області про Голодомор 1932–1933 рр.

Варто пам'ятати, що писемні джерела не завжди є об'єктивними: інформація в них може бути певною мірою упереджена або неточна. Опис однієї події може відрізнитися в різних авторів. Це пояснюється тим, що різні автори джерел, залежно від їхніх поглядів, переконань чи уподобань, можуть тлумачити один і той самий історичний факт по-різному. Інколи автори документа записували те,

Обговоріть у класі

Величезну цінність для істориків становлять писемні джерела — глиняні таблички, єгипетські папіруси, літописи, хроніки, листи тощо. Поміркуйте, у чому саме їхня цінність.

чого самі особисто не бачили, а лише чули від інших людей, або, через страх перед правителем, перебільшували його заслуги чи замовчували його невдачі чи зловживання. Тому історикам важливо встановити достовірність інформації в писемному джерелі шляхом зіставлення інформації, яку отримують з інших джерел.

2. Де зберігаються писемні джерела?

Запам'ятайте

Архів (з грец. «архе», тобто «давній») — це установа (або окремі підрозділи в установах, на підприємствах, в університетах тощо), де зберігають, упорядковують і досліджують писемні пам'ятки та інші види документів.

Бібліотека (грец. βιβλιον, тобто «книжка» і θηκη — «сховище», «скриня») — це заклад, що здійснює збирання друкованих і рукописних матеріалів, проводить їх опрацювання та відображення у каталогах, організовує відповідне їх зберігання.

Тривалий час писемні документи зберігалися переважно при монастирях. З часом накопичилася величезна кількість писемних джерел, тому виникла потреба в спеціальних установах, які їх зберігають, упорядковують і вивчають. Нині цим займаються архіви, музеї та бібліотеки.

Особливу роль у збереженні документів відіграють архіви. Сучасна мережа державних архівів України охоплює більше двох тисяч установ. Зауважимо, що якщо раніше архіви зберігали писемні документи, то нині державні архіви України ведуть роботу щодо створення їхніх електронних версій шляхом сканування. Тому чимало давніх і цінних документів можна переглянути на сайтах архівних установ.

Співробітники архівів не лише зберігають документи, а й систематизують їх за певними видами (щоб їх легше було знаходити й досліджувати), вивчають їх походження та достовірність.

◀ Читальний зал Британської бібліотеки

Історичними стежками рідного краю

3. Практична робота «Державний архів — скарбниця історії рідного краю»

Сплануйте разом з учителем екскурсію до місцевого архіву. Підготуйте запитання, відповіді на які ви хотіли б отримати під час екскурсії.

Під час екскурсії та огляду архівосховищ спробуйте дізнатися відповіді на такі запитання (за необхідності розпитайте в працівників архіву):

- Як документи потрапляють до архіву? Які види документів зберігаються в ньому?
- У чому полягають особливості та умови зберігання писемних документів в архіві?
- Хто звертається до архіву та з якою метою?

За результатами екскурсії підготуйте фотозвіт і висловіть свої враження (усно чи письмово) від екскурсії.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Що означають такі слова?

- архів   бібліотека   літопис   писемне джерело

РОЗУМІЮ

Де зберігаються писемні джерела?
Як історики їх досліджують?

ВМІЮ

На основі тексту підручника підготуйте відповідь на запитання:
Як історики перевіряють достовірність інформації в писемних джерелах?

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

Висловіть судження, чому до інформації в писемних джерелах потрібно ставитися критично.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

У чому полягає цінність писемних історичних джерел для відтворення минулого? Якими знаннями та вміннями має володіти історик, щоб досліджувати писемні джерела?

§ 13. ЗНАЧЕННЯ УСНИХ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Що таке усні джерела?

Поміркуйте

Чи може казка, легенда чи пісня бути історичним джерелом? Яку інформацію про минуле вони можуть нести?

Запам'ятайте

Усні історичні джерела — вид історичних джерел, що зберігають історичні відомості в усній формі й передаються із покоління в покоління.

людей на світ, уявлення про добро і зло, ставлення до навколишньої дійсності, побут, господарство та історія українського народу. У цьому насамперед полягає їхня джерельна цінність.

З вікових глибин беруть свій початок легенди, міфи, билини, думи, казки, народні пісні, загадки, прислів'я та приказки українського народу. Коли не було писемності, переповідали їх усно — з уст в уста, з роду в рід, від покоління до покоління. Тому ці твори називають **усною народною творчістю**, або **фольклором**.

Фольклорні твори є втіленням народної мудрості та ідеалів. Під їхнім впливом відбувалося все життя людини в давнину і тривалий час вони замінювали собою і школу, й науку. У них відображені погляди

Вчені-історики, фольклористи, етнографи, починаючи з XIX ст., їх активно збирали, досліджували й публікували. Відомим фольклористом та етнографом був український поет, автор слів Державного гімну України Павло Чубинський, який опублікував сім томів пам'яток усної народної творчості.

◀ Павло Чубинський — український етнолог, фольклорист, поет, громадський діяч, автор слів Державного гімну України

2. Яку інформацію містять казки, міфи та легенди?

Казки часто називають душею народу. З раннього дитинства вони супроводжують людину протягом життя і впливають як на погляди окремої особи, так і на культуру народу взагалі. Незважаючи на те, що в основі казки — захоплива розповідь про вигадані події і явища, в ній відображені суспільні цінності народу, його праця і побут, природні умови. У казках засуджуються такі риси, як жадібність, бажання розкошувати за рахунок чужої праці та чужого розуму, і прославляються такі риси, як працелюбність, правда, розум, вірність, щирість («Правда і Кривда», «Золотий черевичок», «Чабанець», «Красносвіт» та ін.).

Кожен народ має свої **легенди** про історичне минуле. Всім відома легендарна оповідь з «Повісті минулих літ» про заснування міста Києва тривалий час вважалася вигадкою. Втім, дослідження істориків та археологів доводять, що легендарний засновник Києва був реальною особою, а саме полянським князем.

Українські легенди про історичні події чи історичних осіб, наприклад, про козака Мамаю, Олексу Довбуша, Наливайку, дають змогу подивитись на тогочасні історичні події очима простого народу. Такі легенди, як «Батькова порада», «Хліб і золото», — розкривають тогочасні моральні цінності.

Запам'ятайте

Легенда (від лат. *legenda* — те, що має бути прочитане) — невеликий за обсягом твір усної народної творчості, в якому йдеться про певну історичну подію чи життя людей, оповите казковістю, фантастикою. У легендах переплітається ймовірно, фантастичне з реальністю. Але водночас легенди — це не прості вигадки, адже беруть свій початок із реальних подій.

- Пам'ятний знак на честь засновників міста Києва. 1982 р. (скульптор В. Бородай)

Запам'ятайте

Міф (від грец. *Μυθος*, мітос — букв. оповідь, розповідь) або міт — стародавня народна оповідь про явища природи, історичні події тощо або фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот.

➤ **Віктор Васнецов.**
Богатирі

На картині художник зобразив билинних героїв (зліва направо) — богатирів Добриню Микитича, Іллю Муромця та Олешка Поповича.

Міф, на відміну від легенди, — це оповідь, що відображає уявлення наших далеких предків про створення світу, його будову, про богів і демонів, різних фантастичних істот. Усім відомі народні розповіді про таких міфічних істот, як русалки, мавки, домовики, вурдалаки, відьми. Завдяки вивченню міфів, вчені довідуються про релігійні вірування людей у минулому.

◀ **Федір Стобуненко.**
Козак Мамай

3. Про що розповідається в українських билинах?

До усних історичних джерел відносять також билини, думи та історичні пісні. Билини створювалися протягом IX–XIV ст., і в народі їх називали «старини», «билеві пісні», «богатирський епос». Вони не мають авторів, бо їхнім творцем був народ. Виконувалися билини

Обговоріть у парі

На основі тексту встановіть: Які події відображені в билинах? Хто був їх головними героями?

Запам'ятайте

Билини — це фольклорні пісні історико-героїчного та соціально-побутового змісту про воїнів-богатирів, героїв та їхні подвиги.

співцями-оповідачами в музичному супроводі гри на гусях і передавалися з вуст в уста, від покоління до покоління. Пізніше вони були записані від виконавців і надруковані вперше на початку ХІХ століття.

У билинах знайшли поетичне відображення історія Київської держави, боротьба з кочовими племенами печенігів і половців, а також інші аспекти тогочасного буття — праця, торгівля, мистецтво, народні уявлення про добро і зло, війну і мир, державну владу. Позитивними героями київських та чернігівських героїчних билин були такі богатирі, як Ілля Муромець, Добриня Никитич, Олешко Попович. У билинах народ звеличував героїчні вчинки захисників своєї країни. Так Добриня поборов вогняного змія, Ілля Муромець полонив страхітливого Солов'я-розбійника.

4. Які основні теми дум та історичних пісень?

Лише українській національній культурі притаманні такі твори, як **думи**. Їх появу дослідники пов'язують із козаччиною. Відповідно, й основною темою дум були події з життя козаків та їх боротьба з завойовниками української землі, а саме: турецька неволя, визволення з неволі і щасливе повернення до рідного краю, козацьке лицарство, визвольна війна Богдана Хмельницького, родинне життя.

Думи — усні поетичні твори про важливі події та видатних діячів української історії.

➤ Опанас Сластіон.

Портрет миргородського кобзаря Самійла Яшного

Обговоріть у парі

На підставі тексту встановіть, яку історичну інформацію можна отримати з дум та народних пісень.

Їх виконували мандрівні співці-музики, що мандрували від села до села: кобзарі, бандуристи, лірники. До найвідоміших дум належать «Дума про козака Голоту», «Дума про Марусю Богуславку», «Дума про Самійла Кішку», «Дума про Івана Богуна», «Дума про Івася Ковченка» та ін.

▲ Ліра

◀ Лірник Тиміш з-під Полтави (поштівка початку ХХ століття)

▼ Опанас Сластіон.
Проводи на Січ

Люди в Україні завжди складали й співали пісні. За історичними піснями можна простежити історію українського народу, його життя, побут, його мрії, сподівання. Творцями і поширювачами цих пісень були кобзарі. У таких творах висловлюється ставлення народу до історичних подій чи героїв. Вони з'явилися у XV столітті, у період боротьби українського народу проти загарбників.

Кобзарі оспівували Богдана Хмельницького, його сподвижників Івана Богуна, полковника Морозенка та інших народних героїв. Це такі пісні, як «Чи не той то Хміль», «Іван Богун», «Ой Морозе, Морозенку», «Не дивуйтеся, добрії люди» та інші.

Важливими для істориків є також календарно-обрядові пісні (колядки, щедрівки, веснянки, купальські, обжинкові, весільні тощо), у яких відображені буття наших далеких предків, їхня трудова діяльність, вірування, звичаї, обряди.

5. Що сприяло популярності в народі прислів'їв та приказок?

Неоціненним скарбом української народної творчості є **прислів'я** та **приказки**. Це короткі влучні вислови, які образно та лаконічно передають нащадкам висновки з життєвого досвіду багатьох поколінь предків. Їх ще називають узагальненим народним досвідом.

Влучність і стислість змісту приказок та прислів'їв сприяли їхній популярності в народі. Навіть народний календар був складений з прислів'їв та приказок. За давнім звичаєм за орієнтири бралися релігійні свята: «Прийшов Петро — вирвав листок; прийшов Ілля — вирвав і два; прийшов Спас — бери рукавиці про запас; прийшла Пречиста — на дереві чисто; прийшла Покрова — на дереві голо».

Запам'ятайте

Історичні пісні — фольклорні твори, присвячені певній історичній події чи історичній особі.

▲ Артур Орльонов.
Полковник Іван Богун

Обговоріть у класі

Які особливості козацького життя відображені в наведених прислів'ях?

1. Береженого Бог береже, а козака шабля стереже. 2. Козак — душа не вередлива, в пеклі не мерзне, в ополонці не пріє. 3. Козак із пригорці нап'ється, а з долоні пообіда. 4. Козак сам не їсть, а коня накормить. 5. Степ та воля — козацька доля. 6. Де два козаки, там три гетьмани. 7. Щирий козак ззаду не нападає.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Що означають такі слова?

- усне джерело   легенда   міф
 билина   прислів'я

РОЗУМІЮ

1. Які усні джерела відображають минуле періоду Давньоруської держави?
2. Які твори усної народної творчості належать до козацької доби? Хто був їх основними героями?

ВМІЮ

1. У чому особливість творів усної народної творчості як історичних джерел? Чому вони були популярними в народі в різні історичні часи?
2. У чому значимість таких усних джерел, як прислів'я та приказки?

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

1. Поміркуйте, чи може казка, легенда чи пісня бути історичним джерелом. Яку інформацію про минуле вони можуть містити?
2. Знайдіть в Інтернеті чи бібліотеці один із творів усної народної творчості. Ознайомтеся з ним. Що нового ви довідалися про життя людей у минулому з цього твору?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Висловіть судження, яку роль відіграють казки, міфи та легенди в житті людини і суспільства. Поміркуйте, чому прислів'я та приказки називають узагальненим народним досвідом.

Для домашнього читання

Уривок із легенди про заснування Києва

«Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми,— бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм,— то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом.

І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні... Тут він і скончав живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончалися».

Уривок з історичної пісні «Ой Морозе, Морозенку»

Із-за гори, із-за кручі
Горде військо виступає,
Попереду Морозенко
Сивим конем грає.
Попереду Морозенко
Сивим конем грає.

Бились зранку козаченьки
До ночі глухої.
Козаків лягло чимало,
А татар — утрое.
Козаків лягло чимало,
А татар — утрое.

Ні один козак не здався
Живим у неволю;
Полягли всі, не вернуться
Ні один додому.
Полягли всі, не вернуться
Ні один додому.

Не вернувся й Морозенко,
Голова завзята —
Замучили молодого
Вороги прокляті!
Замучили молодого
Вороги прокляті!

§ 14. ІСТОРІЯ У ФОТОГРАФІЯХ

1. Фотографія як історичне джерело

Поміркуйте

На підставі тексту визначте, яку інформацію містять фотографії минулих часів.

Розглянемо таке цінне візуальне історичне джерело, як фотографія. Незважаючи на те, що передісторія фотографії починається в глибокій давнині, це порівняно молодий вид мистецтва. Перші фотографії з'явилися у 20-х роках ХІХ століття. В Україні фотографія з'явилася в середині ХІХ століття. Це мистецтво принесли іноземні фотографи — учасники щорічних міжнародних Київських ярмарків («Контрактів»), які часто залишалися в Україні. Фотографії того часу були чорно-білими, а фотоапарати — великими й важкими. Сам процес фотографування вимагав тривалих приготувань і часу.

◀ Один з перших фотографів — Герман Крон (світлина 1858 р.)

Із часом процес фотографування вдосконалювався, а фотоапарати ставали зручнішими. Нині фотографії стали цифровими і процес фотографування займає частки секунди.

Багато фотографій минулого зберігаються в колекціях місцевих та центральних архівів, музеїв, приватних колекціях. Чимало цікавих фотографій можна побачити на сторінках періодичних видань, наукової і мемуарної літератури. Нині значну частину фотографій минулих років вже «оцифровано» (переведено в електронну форму) і розміщено в мережі Інтернет. Отже, фотографія — це справді поширене і доступне історичне джерело.

В Україні головним спеціалізованим центром зберігання фотографій, кінофільмів, відеофільмів, грамофонних платівок, магнітних касет є Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного у місті Києві.

- Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного

2. Як аналізувати фотографію?

Фотографія фіксує різноманітні аспекти людського життя: повсякдення, побут, моду, виробничі процеси, розваги, дозвілля, різноманітні історичні події тощо. Таким чином, фотографія стала хронікою суспільного та буденного життя як людства загалом, так і конкретної людини.

Фотографія є цінним історичним джерелом, оскільки на ній фіксується інформація, зберігається та переноситься в часі та просторі. Вона немов зупиняє час, фіксує назавжди подію, явище, об'єкт. Досліджуючи фотографії, можна отримати інформацію про історичні події, звичаї, культурне та політичне життя відповідного історичного періоду. Тому важливо опанувати алгоритм аналізу фотоджерел.

Запам'ятайте

Алгоритм (послідовність кроків) дослідження фотоджерел:

1. Уважно розгляньте світлинку. Опишіть, що ви бачите на ній.
2. Коли був зроблений знімок (рік, пора року, подія)?
3. Опишіть осіб, зображених на фотографії, а також їхні дії.
4. Які об'єкти (предмети, речі, споруди тощо) зображені на фото?
5. Яку нову інформацію ви отримали, розглядаючи та аналізуючи це фото? У чому цінність фотографії для історика?

Практична робота
«Інформація про минуле з візуальних джерел»

Об'єднайтеся у групи

Спільно проведіть дослідження фотографій з певної тематики (кожну може досліджувати кілька груп) відповідно до алгоритму їх аналізу. Виконайте додаткові завдання для кожної з груп.

Результати вашого дослідження представте однокласникам.

Група 1. «Українське село початку ХХ століття»

Як на фотографіях відображено життя українського села на початку ХХ ст.? Опишіть одяг, знаряддя праці тогочасних селян.

Група 2. «Київ початку XX ст.»

Як на фотографіях відображено Київ початку XX ст.? Опишіть одяг городян. Якими були будинки та транспорт у місті?

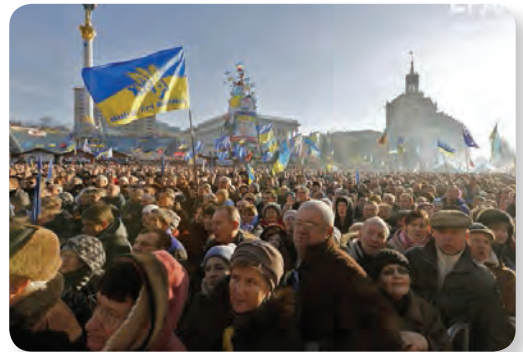
Група 3. «Чорнобильська катастрофа: як це було»

Як на фотографіях відображено перебіг ліквідації аварії на Чорнобильській атомній станції? Яку інформацію можна отримати з фотографій про масштаби аварії та роботу її ліквідаторів?

Група 4. «Революція Гідності у фотографіях»

Як на знімках відображено перебіг Революції Гідності? Яку інформацію можна отримати про масштаби протестів проти політики тогочасного керівництва країни?

Обговоріть у класі

Після завершення групової роботи обговоріть у загальному колі, що було важливим на цьому уроці. Що виявилось найцікавішим?

Продовжіть речення:

«Після практичної роботи я знаю...; вмію..., розумію...»

«Мені було цікаво (не цікаво) на уроці, тому що...»

Домашнє завдання. «Історія родини в фотографіях»

Знати історію та традиції свого роду дуже важливо для кожної людини. У початковій школі ви створювали родинне дерево. Пропонуємо зобразити історію вашої родини у вигляді «фотолітопису».

Виберіть фотографії, на яких відображені події з історії вашої родини. За допомогою дорослих членів родини встановіть час і місце подій, зображених на фотографіях. Зробіть відповідні підписи до фотографій і розмістіть їх у хронологічній послідовності подій та взаємозв'язків між членами родини.

Придумайте назви рубрик до свого фотолітопису на основі відібраних фотографій, щоб відобразити такі напрями, як «Сімейні свята і торжества», «Дозвілля та відпочинок», «Традиції, що передаються з покоління в покоління», «Спогади» та інше.

Зверніть увагу, якими були особливості побуту, вулиці та транспорт, школи, садочки. Як проводили діти та дорослі дозвілля? Яким був одяг?

Запам'ятайте

Перед оприлюдненням фотографій та інформації про інших людей (навіть родичів) не забувайте питати в них дозвіл про межі розкриття персональної інформації. Адже далеко не кожна інформація та фотографія може бути публічною.

§ 15. КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — СКАРБНИЦЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ РІДНОГО КРАЮ (ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ)

Дехто вважає, що відвідувати музеї — це старомодне заняття. Втім, це не так. Сучасні музеї можуть бути цікавими та пізнавальними. Нині в них проводяться різноманітні тематичні виставки, майстер-класи, квести, пізнавальні ігри, зустрічі з письменниками, істориками, художниками та інші цікаві й корисні заходи.

Сплануйте разом з учителем оглядову чи тематичну екскурсію до місцевого історичного (краєзнавчого) музею. Перед екскурсією відвідайте його сайт. Ознайомтеся з особливостями та напрямками його роботи. Підготуйте запитання, відповіді на які ви хотіли б отримати під час екскурсії.

Під час екскурсії особливу увагу зверніть на такі запитання (за потреби розпитайте в екскурсовода чи працівників музею):

а) Які види історичних джерел зберігаються в музеї? Як вони потрапляють до музею?

б) У чому полягають особливості та умови зберігання історичних джерел в музеї?

в) Як саме (за якими критеріями) добираються історичні джерела до фондів музею?

Оскільки музей містить велику кількість різноманітних джерел, то об'єднайтеся у групи і спільно виконайте поставлені завдання. Розподіліть між собою завдання та підготуйте на них відповіді.

Результати дослідження та підсумки екскурсій можна оформити у вигляді фотозвіту, презентації, письмового звіту тощо.

Група 1. «Історичні джерела про події з минулого мого краю»

1. Про які історичні події краю можна довідатися з експонатів музею?

2. Які експонати відображають історичні події краю? До яких видів історичних джерел вони належать?

Група 2. «Історичні джерела про побут, одяг та повсякденне життя людей»

1. Про які особливості побуту, одягу та повсякденного життя в минулому на території краю ви довідалися з екскурсії?

2. Які експонати відображають побут, одяг та повсякденне життя людей у минулому? До яких видів історичних джерел вони належать?

Група 3. «Історичні джерела про вірування та традиції людей у минулому»

1. Про які особливості вірувань та традицій у минулому на території краю ви довідалися з екскурсії?

2. Які експонати відображають вірування та традиції людей в минулому? До яких видів історичних джерел вони належать?

Група 4. «Історичні джерела про розвиток господарства краю в різні часи»

1. Про які особливості розвитку господарства краю в різні часи ви довідалися з екскурсії? Які кустарні промисли представлені в музеї?

2. Які експонати відображають розвиток господарства краю в різні часи? До яких видів історичних джерел вони належать?

Група 5. «Видатні діячі культури, науки і техніки, життя та діяльність яких пов'язана з історією мого краю»

1. Про яких видатних діячів культури, науки і техніки можна довідатися з експонатів музею?

2. Які експонати відображають їхнє життя та діяльність? До яких видів історичних джерел вони належать?

Обговоріть у класі

На уроці-загальненні обговоріть результати екскурсії та групової роботи. Що виявилось найцікавішим? Продовжіть речення:

«Після екскурсії в музей я знаю...; вмію..., розумію...»

«Мені було цікаво (не цікаво) під час екскурсії та виконання завдання, тому що...»

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПАМ'ЯТКАХ

§ 16. ЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ТА ПАМ'ЯТНИКІВ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА

1. Що таке історична пам'ять?

Обговоріть у класі

На основі тексту встановіть, чому важливо зберігати історичну пам'ять народу.

Запам'ятайте

Історична пам'ять — сукупність знань та уявлень народу про спільне минуле, що передаються від покоління до покоління і сприяють вирізненню народу серед інших.

Україна має багатовікову історію. Кожне покоління залишало своїм нащадкам власні здобутки та пам'ятки. Від покоління до покоління передавалися досвід, традиції, знання, спогади, легенди про історичне минуле народу. Так формувалася історична пам'ять.

Завдяки історичній пам'яті ми усвідомлюємо себе як єдиний народ зі спільною історією та самобутньою культурою, що має свою історичну територію, мову, традиції. Історична пам'ять дає можливість людині відчувати себе нащадком свого народу та впевнено почуватися в сучас-

ному світі. Тому важливо ставитися до минулого свого народу як до спільної історичної спадщини.

Спільне вшанування свого минулого, пам'ятних подій та видатних історичних діячів сприяє об'єднанню суспільства, надає громадянам відчуття причетності до загальнонаціональної спільноти.

Історична пам'ять — це немов місток між минулим і майбутнім, який дає змогу враховувати уроки історії, переосмислювати історичні події та аналізувати їх у погляді на майбутнє. Дав-

ньогрецький історик Плутарх зазначав: «Дивлячись в історію, як у дзеркало, я намагаюся змінитися на краще і змінити своє життя».

- Спільне святкування Дня Незалежності в Києві

2. Історичні пам'ятки та пам'ятники як носії історичної пам'яті

У кожному регіоні є свої визначні **пам'ятки історії** — це фортеці, палаці, давні монастирі, храми та багато інших унікальних витворів мистецтва. Історичні пам'ятки становлять частину культурної спадщини країни, людства загалом і охороняються законом.

Обговоріть у парі

На основі тексту визначте, що можна вважати історичною пам'яткою.

У чому різниця між пам'ятником і пам'яткою історії?

Запам'ятайте

Історичні пам'ятки — будинки, споруди, пам'ятні місця та предмети, пов'язані з важливими історичними етапами та подіями в житті народу, із життям видатних історичних діячів, народних героїв.

- ✓ Києво-Печерська лавра — визначна пам'ятка історії та архітектури

Лавру засновано в XI ст. за правління князя Ярослава Мудрого, ченцем Антонієм як печерний монастир. Один із перших монастирів Русі.

Запам'ятайте

Пам'ятник — витвір мистецтва, створений на честь події або особи.

Пам'ятники, на відміну від історичних пам'яток, встановлюються спеціально з метою увічнення визначних історичних подій та видатних історичних діячів.

- ✓ Пам'ятний знак жертвам трагедії на Чорнобильській АЕС в с. Велика Олександрівка Бориспільського району Київської області

Для увічнення пам'яті про історичні події та людей, котрі брали в них участь, споруджують пам'ятники. Їх також зводять на честь видатних діячів історії, культури, державотворення. Найпоширеніші види пам'ятників — скульптурна група, статуя, бюст, меморіальна дошка, тріумфальна арка, колона, обеліск.

Пам'ятники та історичні пам'ятки є носіями історичної пам'яті, адже вони містять певну інформацію про минуле народу, конкретні історичні події та видатних осіб. Тому важливим є вміння їх аналізувати.

3. Практична робота «Як досліджувати пам'ятки історії та пам'ятники?»

На підставі наведених нижче пам'яток-інструкцій складіть до наступного уроку розповідь (усну чи письмову) про одну з пам'яток історії або пам'ятник, установлений у вашому краї/населеному пункті. Свій вибір ви можете зробити самостійно або за допомогою вчителя.

Пам'ятка-інструкція «Як досліджують історичні пам'ятки»

1. Яку назву має пам'ятка? Де вона розташована?
2. До якого історичного періоду належить пам'ятка? Якщо є відомості — вкажіть століття або точну дату її створення.

3. Стисло опишіть вигляд пам'ятки (якщо це споруда, то — ззовні та всередині). Яке її призначення?

4. Яку інформацію про минуле народу можна довідатися за допомогою пам'ятки?

5. Що вразило вас у цій пам'ятці найбільше?

Пам'ятка-інструкція «Як досліджувати пам'ятник»

1. Встановіть (використавши інформацію на пам'ятнику чи з інших джерел): 1) назву пам'ятника; 2) історичну подію чи діяча/діячів на честь якої/якого його споруджено; 3) історичний час (чи точну дату) коли відбулася подія чи жив діяч, яким присвячений пам'ятник.

2. Яку роль в історії України чи регіону відіграла подія (чи особистість), на честь якої встановлено пам'ятник? Як це відображено в пам'ятнику?

3. Як місце розташування пам'ятника пов'язане з подіями чи особами, яким він присвячений?

4. У чому, на вашу думку, значення цього пам'ятника? Яке враження він справляє на вас?

▲ Пам'ятник Анні Ярославні в Санлісі (Франція) «Анна Київська, королева Франції» (відкрито у 2005 р.)

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ

Що означають такі слова?

історична пам'ять

історична пам'ятка

пам'ятник

РОЗУМІЮ

1. Висловіть судження, чому важливо зберігати історичну пам'ять народу.

2. Навіщо і як потрібно турбуватися про пам'ятки історії держави та рідного краю?

ВМІЮ

1. У чому відмінність пам'яток історії від пам'ятників?

2. Яку інформацію можна довідатися, досліджуючи пам'ятки історії та пам'ятники?

ВИСЛОВЛЮ ДУМКУ

1. Висловіть судження, чому пам'ятки історії охороняються державою.

2. Чи згодні ви з твердженням, що завдяки історичній пам'яті ми усвідомлюємо себе як єдиний народ зі спільною історією та самобутньою культурою? Свою думку обґрунтуйте.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Які пам'ятники знаходяться у вашому населеному пункті? На честь яких подій/історичних осіб вони споруджені? Яку роль в історії України чи регіону відіграли події (чи історичні діячі), на честь яких встановлено ці пам'ятники?

§ 17. ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ І ПАМ'ЯТНИКИ ПРО ІСТОРІЮ КНЯЖОЇ РУСИ-УКРАЇНИ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(практичне заняття)

Об'єднайтеся у групи

Об'єднайтеся у групи. На основі аналізу ілюстрацій та тексту виконайте поставлене завдання. Результати вашого дослідження представте однокласникам.

Після завершення групової роботи обговоріть у загальному колі, що було важливим на цьому уроці. Що виявилось найцікавішим?

Група 1. Пам'ятник княгині Ользі

Завдання: Цей пам'ятник символізує такі поняття, як держава, наука, релігія. Поміркуйте, як скульптори це втілили в пам'ятнику та окремо в статуях історичних осіб.

▲ Пам'ятник княгині Ользі (м. Київ)

На Михайлівській площі в Києві поруч із Михайлівським Золотоверхим собором розташований пам'ятник княгині Ользі. Він становить скульптурну композицію, яка складається з трьох мармурових скульптур на гранітному постаменті: у центрі розташований пам'ятник великій княгині Ользі, ліворуч — апостолу Андрію Первозванному, праворуч розміщені постаменти просвітителів слов'янських народів — Кирила та Мефодія.

Пам'ятник символізує етапи поширення в Русі-Україні християнства та державотворення. Княгиня Ольга правила Києвом у середині X століття. Вона одна з перших на Русі прийняла християнство (згодом православна Церква зарахувала її до лику святих).

Княгиня Ольга, перша і поки єдина жінка, — глава держави в історії України. Ідею державотворення скульптори втілили в портретній характеристиці княгині та її жестах — права рука торкається наперсного хреста, ліва у вольовому напруженні стискає туніку.

▲ Княгиня Ольга.
Фрагмент пам'ятника

▲ Андрій Первозваний.
Фрагмент пам'ятника
княгині Ользі в Києві

- Брати Кирило і Мефодій.
Фрагмент пам'ятника
княгині Ользі в Києві

За переказами, апостол Андрій Первозваний саме на місці теперішньої Михайлівської площі вказав на київські гори й сказав пророчі слова: «Тут засяє благодать Божа». Саме цей момент зобразили скульптори — апостол стоїть, спершись на посох, і правицею вказує на гори, де має постати Київ. Ця скульптура символізує релігію.

Брати Кирило та Мефодій були слов'янськими просвітниками й проповідниками християнства. Вони створили слов'янську абетку, першими переклали богослужбові книги на слов'янську мову. Їх скульптури символізують науку: Мефодій, стоячи, читає розгорнений сувій, Кирило в чернечому одязі сидить і пише абетку.

Таке поєднання видатних особистостей надає величезну духовну силу цьому пам'ятнику. Їхні скульптури уособлюють етапи поширення на Русі-Україні християнства, духовності, писемності та науки.

Група 2. Пам'ятник князю Володимиру

Завдання: Якій події присвячено пам'ятник князю Володимиру? Як у пам'ятнику відображено рішучість намірів Володимира запровадити християнство на Русі? Чи підтверджує це літописна оповідь про хрещення киян?

Одним із символів Києва є пам'ятник князеві Володимиру, хрестителю Русі. Він розташований на нижній (штучній) терасі Володимирської гірки (70 м над рівнем Дніпра). Князь Володимир зображений у парадному князівському плащі. У правій руці він тримає хрест, у лівій — облямовану хутром княжу шапку. Хрест слугує опорою для по-статі й водночас є символом християнської віри як опори Володимира у його державній діяльності.

Обличчя князя сповнене рішучості й почуттям переживання урочистості такої події, як хрещення киян. Ця подія вважається Хрещенням Русі, і відбулася вона 988 р. Ось як у літопису описується ця подія:

«...Після цього Володимир послав своїх посланців по всьому городу сказати: «Якщо завтра хто-небудь не буде на річці: чи багатий, чи вбогий, чи жебрак, а чи раб, — той буде ворог мій». І, почувши це, люди йшли з радістю, раділи і говорили: «Якби це (охрещення) не було добре, не прийняли б його князь і бояри». Ранком зійшов Володимир із священниками царициними і корсунськими до Дніпра, і зійшло людей без ліку: і ввійшли всі в воду, і стояли в ній по ший, а другі — до грудей, малі біля берега, інші тримали дітей на руках, дорослі бродили, а священники ж стояли і творили молитву...».

▲ Фрагмент пам'ятника Володимиру Великому

Бронзова постать князя Володи-мира встановлена на восьмигранному постаменті, який зроблено з цегли та облицьовано чавуном. На лицевому боці постаменту зображено сцену хрещення киян.

◀ Барельєф «Хрещення Русі»
(лицевий бік восьмигранного постаменту пам'ятника Володимирі Великому)

Група 3. Софійський собор

Завдання: На основі тексту та ілюстрацій визначте, у чому цінність та велич Софійського собору як історичної пам'ятки.

▲ Собор святої Софії — Премудрості Божої

Софійський собор (повна назва: Собор святої Софії — Премудрості Божої, також називають — Софія Київська) був побудований в XI столітті. Його зводили як головний храм держави. У ньому відбувалися богослужіння, а також такі важливі дер-

жавні урочистості, як сходження князів на київський престол, посвячення в митрополити, прийоми іноземних послів. У соборі велося літописання, діяла майстерня для переписування та перекладу книг, були створені бібліотека та школа.

Спочатку собор увінчували 13 куполів (бань), що символізувало земне життя Ісуса Христа та його дванадцяти апостолів. Нині собор, після перебудов, має 19 куполів (бань). Особливу цінність становлять величні настінні зображення — фрески та мозаїки XI ст. На фресках зображувались як релігійні сюжети, так і життя княжого двору: військові виправи, лови, вистави мандрівних акторів та ін.

Мозаїкам Софійського собору властиві не лише вишуканий малюнок, а й багатство барв, яскравість і насиченість тонів. Кожного, хто входить до собору, вражає мозаїчне зображення Оранти — фігури Святої Диви Марії, руки якої підняті в молитві. Ця мозаїка має 6 метрів у висоту.

Нині Софійський собор є складовою Національного заповідника «Софія Київська» й охороняється державою як історична та культурна пам'ятка.

- Богоматір Оранта.
Мозаїка в склепінні центрального вітаря Софійського собору

- ▲ Христос Вседержитель.
Мозаїка центральної бані
Софійського собору в Києві

Група 4. Пам'ятник королю Данилу у Львові

Завдання: Як у пам'ятнику та його місцезрешташуванні відображено діяльність Данила Галицького? Чи підтверджують це уривки з літопису про князя?

▲ Пам'ятник королю Данилу у Львові

У самому «серці» Старого Львова розташована Галицька площа. У центрі площі можна побачити величавий десятиметровий пам'ятник, присвячений засновникові міста — королю Данилу Галицькому. Встановлений він був у 2001 р. до 800-ї річниці з дня народження короля.

Статуя зображує короля Данила в ратному вбранні верхи на вороному коні в похідній зброї. Його вказівний перст звернений до нащадків із настановою берегти й охороняти місто та залишену ним спадщину від будь-яких зазіхань. По периметру гранітний постамент оперезаний символами влади короля Данила з тризубом у центрі та королівською короною зверху. На постаменті є лаконічний напис «Король Данило».

Король Данило (1201–1264 рр.) був правителем Галицько-Волинського князівства, тому його часто величають Данилом Галицьким. Після тривалої та напруженої боротьби він зумів відновити єдність і могутність Галицько-Волинського князівства, на чолі війська боронив рідну землю, будував і зміцнював міста. Ним було закладено кілька нових міст, у тому числі й Львів.

В 1253 р. Данило Галицький прийняв від Папи Римського пропозицію коронації і став королем усієї Русі. Ось як його характеризує літописець:

«Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим, мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, та братолюбством він світився був із братом своїм Васильком...»

Описуючи зустріч Данила Галицького з угорським правителем, літописець зазначив:

«Сам же Данило їхав поруч із королем за звичаєм руським: кінь під ним був напрочуд гарний, сідло позолочене, стріли й шабля золотом оздоблені та іншими прикрасами, аж дивно було, а жупан із тканини грецької широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені козлові, обшиті золотом...»

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ До якого історичного періоду належить Софійський собор? Вкажіть дати Хрещення Русі та коронації Данила Галицького.

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
Що символізують пам'ятники княгині Ользі, князю Володимиру та королю Данилу?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Яку роль в історії України відіграли особи, на честь яких встановлено описані в цьому параграфі пам'ятники? Як це відображено в конкретному пам'ятнику (його композиції, елементах)? 2. Які факти свідчать, що Софійський собор будували як головний храм держави?	<ol style="list-style-type: none"> 1. У чому, на вашу думку, значення пам'ятників княгині Ользі, князю Володимиру та королю Данилу? Свою відповідь обґрунтуйте. Яке враження вони справляють на вас? 2. Висловіть судження про цінність Софійського собору як історичної пам'ятки. Що вразило вас у цій пам'ятці найбільше?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Відшукайте (у бібліотеці, музеї чи за допомогою електронних ресурсів) інформацію про одну з пам'яток давньої історії України чи княжих часів, розташованих у рідному краї. У чому, на вашу думку, цінність цієї пам'ятки для сьогодення?

§ 18. ЩО МОЖНА ДОВІДАТИСЯ ПРО КОЗАЦЬКУ УКРАЇНУ ТА КРИМСЬКЕ ХАНСТВО З ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК І ПАМ'ЯТНИКІВ

1. Як виникла Українська козацька держава?

Пригадайте

Які історичні джерела містять інформацію про козацьку Україну? Яких історичних діячів цієї епохи ви знаєте?

На початок XVII ст. значна частина українських земель перебувала під владою Речі Посполитої. Українське населення зазнавало утисків із боку польської влади: закривалися православні церкви, школи, селяни змушені були тяжко працювати на своїх панів, українці

усувались від участі в управлінні своїми ж територіями. Також польський король прагнув підкорити козацтво. Все це викликало обурення й протести з боку українського населення.

Українські козаки і селяни неодноразово повставали проти польської влади. **1648 р.** почалося нове повстання, яке підтримали широкі верстви населення. Це повстання швидко перетворилося на всенародну війну. Історики її називають Національно-визвольною (1648–1657 рр.), оскільки українці боролися за звільнення своїх земель і можливість побудувати власну державу. Очолив цю війну гетьман **Богдан Хмельницький**.

На визволених з-під польської влади землях утвердилася Українська козацька держава, яка називалася **Військом Запорозьким** (або **Гетьманщиною**). Пріснувала вона більше 100 років. Ці події вшановуються як у народній пам'яті (історичні пісні, думи, балади), так і в багатьох пам'ятках та пам'ятниках.

- Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві

2. Пам'ятник Богдану Хмельницькому — один із символів Києва

Найвідомішим пам'ятником Києва і своєрідною візитівкою міста є пам'ятник гетьманові Богдану Хмельницькому. Розташований він у центрі Софійської площі, де в 1648 р. кияни зустрічали гетьмана на чолі козацьких полків після чергової перемоги над польським військом.

Сам пам'ятник справляє враження своєю динамічністю. Гетьман України зображений верхи на баскому здибленому коні. Складається враження, що вершник на повному скаку приборкує коня, щоб звернутися до народу. Владне приборкання коня, рішуче піднесена права рука з булавою, звернене до народу обличчя виразно зображують рішучий та вольовий характер гетьмана.

У літопису Григорія Граб'янки про Богдана Хмельницького зазначається так:

«Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцним духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лица воїну. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався серед військового гамору; одягався він так, як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укритись військовим плащем, знеможений він спав серед сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останнім повертався з битви».

Працюємо у парі

Розгляньте пам'ятник Богдану Хмельницькому, його портрет та прочитайте уривок із літопису. Які риси українського гетьмана в них відображені?

▲ **Наталя Павлусенко.** Гетьман Богдан Хмельницький

3. З якою метою було реконструйовано резиденцію Богдана Хмельницького (м. Чигирин)?

Обговоріть у класі

На основі тексту та ілюстрацій дайте відповідь на запитання: Яку роль відігравала гетьманська резиденція в Українській козацькій державі?

У Черкаській області є місто Чигирин. Його історія тісно пов'язана з історією українського козацтва та становленням Української козацької держави. З 1648 по 1678 р. Чигирин був столицею Війська Запорозького, і там розташовувалася резиденція гетьмана Богдана Хмельницького. У гетьманській резиденції були зосереджені вищі органи влади та скарбниця Української козацької держави. Щоб налагодити відносини з новою державою, до гетьманської резиденції прибували послы з багатьох країн: Речі Посполитої, Московського царства, Австрії, Венеції, Швеції, Туреччини, Кримського ханства, Молдавії, Волощини, Трансильванії.

Втім, після смерті Богдана Хмельницького Чигирин втрачає свій вплив та починається його занепад. У 1678 р. місто було зруйновано турецьким військом, а всі споруди резиденції знищено.

- ✓ Загальний вид комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» (в центрі світлини будинок гетьмана)

- 1 Будинок гетьмана
- 2 Вартівня.
- 3 Військова скарбниця

Аби зберегти історію й увічнити пам'ять про українське козацтво та гетьмана Богдана Хмельницького, було створено історико-архітектурний комплекс «Резиденція Богдана Хмельницького». На підставі вивчення архівних даних та особливостей споруд XVII ст. ученим вдалося відтворити історичний вигляд гетьманської резиденції. Зокрема, було відновлено гетьманський будинок, військову канцелярію, скарбницю, курінь козацької варти, господарські будівлі, кузню.

У відновленій гетьманській резиденції нині зберігається чимало музейних експонатів, що висвітлюють як особливості козацького побуту, так і життя та діяльність Богдана Хмельницького. Тут можна не лише побачити колекцію зброї, одягу та спорядження козаків, а й ознайомитися з побутом і традиціями того часу.

4. Чому Ханський палац у Бахчисараї вважали втіленням райського саду на землі?

В XV–XVIII ст. на більшій частині Кримського півострова, степів Північного Причорномор'я та земель північної Кубані існувала держава Кримське ханство. На початку XVI ст. розпочалося будівництво нової резиденції її правителів — **ханського палацу**. Протягом свого існування він постійно добудовувався, його зовнішній вигляд зазнав істотних змін. Нині Ханський палац є пам'яткою історії і культури світового значення, оскільки становить єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури.

Поміркуйте

На основі тексту та ілюстрацій визначте, чому ханський палац в Бахчисараї вважається пам'яткою історії і культури світового значення. У чому його унікальність?

➤ Ханська мечеть

Ханський палац вражає своєю розкішшю й неповторним виглядом. На палацовому майдані розташована Велика ханська мечеть. Невід'ємну частину ханської резиденції становили сади, квітники, садові тераси, що були місцем прогулянок і усамітнення. Тож не дивно, що цей палац отримав назву Бахчисарай, що з кримськотатарської перекладається як «палац у саду». Пізніше ця назва поширилася на місто, яке виростало навколо палацу і стало в 1532 р. столицею Кримського ханства.

Утім, стисло описати словами красу і велич ханського палацу не можливо. Більше інформації про цю пам'ятку ви можете віднайти в мережі Інтернет.

▲ Диванна зала палацу

Для допитливих

У садах ханського палацу було чимало фонтанів, найвідомішим з яких є Фонтан сліз. Про те, яким чином він з'явився, існує така легенда. Хан Гірей мав багато дружин, але найбільше кохав одну — Діляру. Втім, одна із заздрісних дружин її отруїла. Печаль хана була невтішною. У пам'ять про свою кохану хан наказав відомому майстрові створити щось таке, аби камінь через століття доніс його горе та страждання, щоб він плакав, як плаче його серце. Так і з'явився цей фонтан.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Вкажіть дату початку Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького та утворення Української козацької держави. До якого історичного періоду належить ханський палац у Бахчисараї?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> 1. Як виникла Українська козацька держава? 2. У чому унікальність ханського палацу в Бахчисараї?	<p>Опишіть реконструйовану гетьманську резиденцію Богдана Хмельницького. Яку роль вона відіграла в Українській козацькій державі? Свою відповідь обґрунтуйте.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Висловіть судження, чому ханський палац в Бахчисараї вважається пам'яткою історії і культури світового значення. Що вразило вас у цій пам'ятці найбільше? 2. Яке у вас склалося враження про Богдана Хмельницького на основі інформації з підручника, розгляду його пам'ятника та портрета? Які риси українського гетьмана в них відображені?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Підготуйте інформацію або презентацію про одну з історичних пам'яток свого краю XVI–XIX століть. Це можуть бути замки і палаці, фортеці, храми і монастирі, парки й сади, заповідники тощо. Зробити це можна самостійно або працюючи в малій групі. Визначте, яку роль відіграє ця пам'ятка в збереженні пам'яті про минуле вашого краю.

§ 19. УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОДОМОР

Працюємо в групах

Об'єднайтеся у групи і спільно виконайте поставлені завдання. Результати вашого дослідження представте однокласникам.

Група 1. Пам'ятник Михайлові Грушевському (м. Київ)

Завдання: На основі тексту підручника та зображення пам'ятника Михайлові Грушевському (м. Київ) дайте відповіді на запитання: Які риси особистості М. Грушевського відображені в пам'ятнику та у свідченнях сучасника революційних подій? Чому для пам'ятника було обрано місце біля теперішнього Будинку вчителя?

Українська революція 1917–1921 рр. — це один із найважливіших і найскладніших періодів у історії українського народу. Саме під час революції український народ уперше в ХХ ст. створив незалежну державу, яка мала свою територію, кордони, символи, органи влади, гроші, військо.

Розпочалася Українська революція в березні 1917 р. Поштовхом до її початку стали революційні потрясіння і повалення царської влади в Російській імперії. У цих умовах представники українських партій, громадських, культурних та професійних організацій створили Українську Центральну Раду. Її головою було обрано відомого історика та громадського діяча Михайла Грушевського. За короткий час Українська Центральна Рада стала повноцінним парламентом Української Народної Республіки, проголошеної в листопаді 1917 р.

У цей період відбулось об'єднання в одній соборній державі східних і західних українських земель. Утім, у 1921 р., після кількох воєн із радянською Росією, більша частина території України опинилася під контролем окупанта. До середини 1920-х років усі землі сучасної України потрапили під владу чотирьох держав — СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини.

▲ Пам'ятник Михайлові Грушевському в м. Києві з різних ракурсів

У пам'ять про видатного історика та державного діяча Михайла Грушевського в Києві в 1998 р. було встановлено пам'ятник. Цей пам'ятник розташований на спеціально облаштованому майданчику біля Будинку вчителя. Таке місце для нього обрано не випадково. Адже в будівлі нинішнього Будинку вчителя під час Української революції розташовувалася Українська Центральна Рада, яку й очолював Михайло Грушевський.

Про М. Грушевського один із сучасників революційних подій зазначав:

«Пам'ятаю цю залу, переповнену молоддю, чужою мені і настроями, і говіркою юрбою. Пам'ятаю сиву голову професора М. Грушевського, який сидів у центрі за столом президії. Пам'ятаю його магічну владу над усією цією незграбною аудиторією. Досить було йому піднести руку з квіткою білої гвоздики, що прикрашала стіл, і зала вмовкала...»

Група 2. Меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут» (Чернігівська область)

Завдання: На основі тексту підручника та ілюстрацій підготуйте відповідь на запитання: Яким подіям присвячено меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут»? Як автори цього меморіального комплексу відобразили особливості тогочасної епохи в експонатах? Висловіть своє ставлення до події, якій присвячено цей пам'ятник.

- ▲ Монумент битви під Крутами. Зроблений у вигляді колони Червоного корпусу Київського університету, де навчалися більшість студентів, які брали участь у бою під Крутами

- ▲ Вагони-музей та меморіал удалині

хреста, музейна експозиція, яка розміщена в залізничних вагонах (вони стилізовані зовні під вагони тих часів). Представлені експонати музейної експозиції висвітлюють ключові події Української революції 1917 р. та сам бій біля станції Крути.

29 січня 1918 р. біля залізничної станції Крути (18 км на схід від Ніжина) відбувся бій, який тривав 5 годин. Близько 500 київських юнаків (курсантів, студентів, гімназистів), 20 старшин та 80 бійців Вільного козацтва із Ніжина стримували 4-тисячне російське військо під проводом Михайла Муравйова. Українські бійці зупинили наступ противника до темряви. Потім, під тиском ворога, вони здійснили організований відступ до ешелонів, руйнуючи за собою залізничні колії. Втім, 27 студентів та гімназистів під час відступу, заблукавши в темряві, потрапили у полон. Наступного дня вони були розстріляні або замордовані. Згодом їх поховали на Аскольдовій могилі в Києві.

Завдяки героїзмові та самопожертві українських вояків російське військо втратило боєздатність на чотири дні. Задля збереження пам'яті про бій під Крутами та вшанування героїзму й самопожертви українських вояків було споруджено меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут». Він розташований біля села Пам'ятне Чернігівської області. До його складу входять монумент битви під Крутами, символічна могила-курган, каплиця, озеро у формі

▲ Експонати всередині вагонів-музею ▲

Група 3. «Голодомор в Україні: факти та свідчення очевидців»

Завдання: На основі тексту підручника та спогадів очевидця підготуйте відповідь на запитання: Що стало основною причиною Голодомору 1932–1933 рр.? Чому Голодомор називають геноцидом українського народу?

Україна в 1932–1933 рр. пережила страшну трагедію — Голодомор, який забрав мільйони людських життів. Це був **геноцид**¹ українського народу, організований партійним керівництвом та урядом Радянського Союзу на чолі зі Сталіним. Він проводився шляхом створення штучного масового голоду на території України та Кубані, де переважну більшість населення становили українці. Українців вбивали голодом, оскільки українське селянство не сприймало політики комуністичного керівництва і чинило їй опір.

Насильницьке вилучення в селян продовольства, блокада військовими підрозділами сіл та цілих районів, заборона виїзду за межі охопленої голодом України — такими були основні методи організації масового голоду. Відповідно до сумнозвісної постанови радянського уряду, яку в народі назвали «Закон про п'ять колосків», крадіжкою державного майна вважалося, навіть якщо голодна людина зірве кілька колосків чи підбере декілька картоплин на колгоспному полі.

1. **Геноцид** (від грец. γένος (*genos*) — рід, плем'я та лат. *caedo* — вбиваю) — цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими, корисливими або релігійними мотивами.

Спогади очевидця

«Тоді був неврожай, засуха. А ще відбирала влада те, що виростили люди... Забирали зерно, продукти, дивилися по горшках, яка є їжа — і з'їдали або виливали. Приходили щоденно. Люди від них усе ховали, закопували. Але сховати було неможливо. Вони шукали із шомполами, переколювали геть усе. Люди їли, що було: в полі мерзлу картоплю, мишей, котів, липові листки, корінці, ягоди, гриби, їжаків, відростки від калини, які підпікали або їли сирими. Всі голодували. Дуже багато вмирало людей, цілими сім'ями. Ховали їх попід хатами. На них нема ні хрестів, ні пам'ятників. Їх згадують ті, хто zostався живим. В їх смерті я виню лише владу».

— *Станіслава Іванівна Заріцька, 1923 р. н., село Яворівка Житомирської обл.*

Група 4. Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні» (м. Київ)

Завдання: На основі тексту підручника та ілюстрацій підготуйте відповідь на запитання: Як події Голодомору відображені в експонатах та пам'ятках Національного музею «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні»? Які почуття викликають у вас експонати та пам'ятки музею?

▲ Скульптури ангелів при вході та «Свіча пам'яті» вдалині

▲ Скульптурна композиція «Дівчинка з колосками»

-
- Зала пам'яті
Національного музею
«Меморіал пам'яті
жертв Голодомору
в Україні»

Центром вшанування та увіковічення пам'яті про людей, безвинно вбитих голодом протягом першої половини ХХ ст., є Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» в Києві.

При вході до музею (на початку алеї) з обох сторін розміщені скульптури ангелів — охоронців душ померлих у лихоліття Голодомору (1932–1933 рр.). Далі розташована площа пам'яті, у центральній частині якої стоїть скульптурна композиція «Дівчинка з колосками», що символізує трагічну долю дітей під час Голодомору. П'ять пшеничних колосків у руках дівчинки — це натяк на сумнозвісний «Закон про п'ять колосків».

Центральною частиною музею є Свіча пам'яті заввишки 30 м. Скляні хрести на ній символізують душі людей, померлих від Голодомору: малі хрести — душі маленьких дітей, хрести більшого розміру — душі дорослих. З чотирьох сторін Свічі встановлено металеві чорні хрести, що імітують тюремні ґрати. Вони є натяком на трагічні сторінки української історії.

Перед Свічею пам'яті розміщена скульптурна композиція «Жага до свободи» у вигляді бронзових фігур лелек, що вириваються з камінних лещат до свободи. Вони є символом відродження України та незламності духу українського народу.

- Скульптурна композиція «Жага до свободи»

Під Свічею пам'яті розташована Зала пам'яті. Тут відвідувачі музею вшановують пам'ять жертв Голодомору, запалюючи лампадки та свічки на Вівтарі пам'яті. У Залі пам'яті представлені предмети домашнього вжитку жителів сіл, що постраждали від Голодомору, та 19 томів Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Із Зали пам'яті відвідувачі можуть зійти Сходами спогадів, де на гранітних плитах розміщено цитати з праць дослідників Голодомору, очевидців та письменників, до символічної Алеї «Чорні дошки України». Там на гранітних плитах викарбувані назви 14 тисяч населених пунктів, що найбільше постраждали в роки Голодомору.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Вкажіть дати Української революції початку ХХ століття та Голодомору в Україні. Яким подіям присвячено меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут»?

РОЗУМІЮ

1. Чому для пам'ятника Михайлові Грушевському було обрано місце біля теперішнього Будинку вчителя?
2. Чому Голодомор називають геноцидом українського народу?

ВМІЮ

1. Опишіть подію, якій присвячено меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут».
2. Проведіть уявну екскурсію Національним музеєм «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні». Як події Голодомору відображені в його експонатах?

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

1. Висловіть своє ставлення до події, якій присвячено меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут».
2. Які почуття викликають у вас експонати Національного музею «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні»?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Висловіть судження про необхідність увічнення пам'яті про події Української революції та Голодомору в Україні.

§ 20. ПАМ'ЯТЬ ПРО ПОДІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Якими були наслідки Другої світової війни для українського народу?

1 вересня 1939 р. з нападу нацистської¹ Німеччини на Польщу розпочалася наймасштабніша війна в історії людства — Друга світова війна.

У роки Другої світової війни на території України велися криваві бої, наслідком яких були жахливі руйнування і загибель мільйонів воїнів та мирних жителів. Загалом було зруйновано близько 700 міст і понад 28 тисяч сіл, більшість промислових підприємств, шкіл, лікарень та інших установ. Під час війни загинуло близько 8 млн українців — кожен п'ятий житель України. На примусові роботи до Німеччини було вивезено з території нашої країни понад 2 млн осіб.

Лише спільними зусиллями країнам антигітлерівської коаліції² вдалося перемогти нацистську Німеччину та її союзників. Друга світова війна закінчилася 2 вересня 1945 р. капітуляцією Японії. В Європі війна завершилася раніше — 8 травня 1945 р., коли Німеччина визнала свою поразку і припинила воєнні дії. В Україні 8 травня відзначають День пам'яті та примирення, а 9 травня — День Перемоги над нацизмом.

1 **Нацисти** (від німецького скорочення — «наці») — члени націонал-соціалістичної партії в Німеччині та їхні прибічники, які вважали, що німецький народ на відміну від інших належить до вищої раси. Намагалися обґрунтувати права Німеччини на завоювання інших народів і на панування над світом. Їхнє вчення та погляди називають нацизмом.

2 **Антигітлерівська коаліція** — об'єднання держав, які під час Другої Світової воювали проти Німеччини та її союзників. В антигітлерівській коаліції провідну роль відіграли СРСР, США, Велика Британія та Франція.

Поміркуйте

Які факти в тексті підручника та ілюстраціях свідчать, що Друга світова війна є найкривавішою трагедією в історії людства?

▲ Палаючі після бою хати в українському селі (Фрідлянд С., світлина 1943 р.)

Друга світова війна мовою цифр

Друга світова війна вплинула на життя людей більшості країн світу. За підрахунками істориків, у ній брала участь 61 країна. Загальні людські втрати в цій війні, за різними підрахунками, сягають від 50 млн до 70 млн осіб, з них загинуло на фронтах близько 30 млн. Майже 7 млн українців воювали на фронтах Другої світової війни.

▲ Відправлення українців на примусові роботи до Німеччини (Київ. 1942 р.)

➤ Німецькі солдати в селі під Харковом (17 травня 1942 р.)

▲ Вуличний бій у Києві (листопад 1943 р.)

2. Монумент «Батьківщина-мати» і Національний музей історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

Аби повніше зрозуміти масштаби жахливих подій Другої світової війни, варто відвідати меморіальний комплекс «Національний музей історії України у Другій світовій війні», який розташований на схилах правого берега Дніпра в Києві. Його музейна експозиція висвітлює події Другої світової війни та вшановує пам'ять мільйонів полеглих солдатів, офіцерів і простих людей.

Головну будівлю меморіального комплексу увінчує одна з найбільших скульптур у світі — монумент «Батьківщина-мати». У підмурівку монумента містяться зали музею.

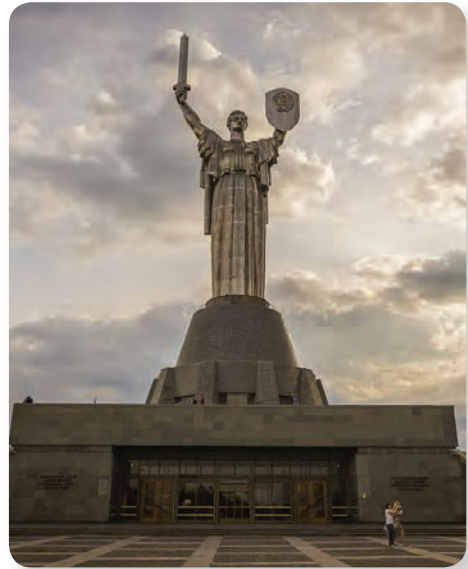
Музей має величезну колекцію експонатів, що представлені в 16 залах. Це фотографії часів війни, військові мундири, справжні листи, зброя та багато іншого. Експонати дібрані так, що відвідувачі, переходячи із залу в зал, начебто переживають усі етапи війни.

Відвідавши меморіальний комплекс можна побачити колекцію предметів з території проведення операції Об'єднаних сил (ООС): це й автомобілі з подряпинами та слідами від куль; розписані побажаннями та іменами героїв синьо-жовті стяги.

Поруч із музеєм на спеціальному майданчику розташована виставка бойової техніки та озброєння, де можна побачити відомі «Катюші» (реактивні установки), літаки, танки, артилерійські гармати і міномети, літаки тощо.

Обговоріть у класі

Які почуття викликають у вас експонати та пам'ятки музею? Чому важливо зберігати пам'ять про війну та її наслідки?

▲ Монумент «Батьківщина-мати»

На головній площі меморіального комплексу встановлено скульптурні композиції: «Форсування Дніпра» та «Передача зброї». Саме на цій площі проводяться масові урочистості, пов'язані з подіями минулої світової війни.

Зали музею

▲ Виставка військової техніки

▲ Скульптурна композиція:
«Форсування Дніпра»

3. Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»

Завдання: На основі тексту та ілюстрацій підготуйте відповіді на запитання: Про які трагічні події Другої світової війни зберігає пам'ять Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»? Чому важливо шанобливо ставитися до пам'ятників жертвам війни?

- Пам'ятник «Радянським громадянам і військово-полоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими нацистами у Бабиному Яру»

Одним із найвідоміших пам'ятних місць, пов'язаних із людською трагедією, є Бабин Яр. Бабин Яр — це урочище, яке в роки війни було північно-західною околицею Києва. Воно стало місцем нацистського геноциду. Протягом двох років німецької окупації (з вересня 1941 до листопада 1943 року) тут нацисти розстрілювали й закопували цілі групи людей або окремих осіб, котрі вважалися їх ворогами, — євреїв, військовополонених, громадських діячів, підпільників.

За підрахунками дослідників, кількість жертв сягає понад 100 тисяч людей, переважна більшість з яких були євреями. Тому Бабин Яр є символом **Голокосту**¹ в Україні.

З метою донесення для наступних поколінь історії трагічних подій масового знищення нацистами жителів Києва й військовополонених у Бабиному Яру було створено Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». Загалом у Бабиному яру та поблизу нього встановлено близько 30 пам'ятників та пам'ятних знаків на честь різних груп та окремих осіб, убитих або похованих у Бабиному Яру в різний час. Нині заплановано створення

1. **Голокост** (від англ. *the Holocaust*, з дав.-грец. *ὁλοκαύστος* — «всепалення») — переслідування і масове знищення євреїв нацистами в часи Другої світової війни. Їх переслідували і вбивали лише з тієї причини, що вони були євреями, оскільки нацисти вважали їх своїми головними ворогами.

цілісного місця пам'яті — меморіального парку «Бабин Яр — Дорогожицький некрополь». Цей меморіальний парк має стати місцем для осмислення та віддання шани жертвам, що лежать там.

- ▲ Пам'ятник «Менора» (світильник).
Встановлений на знак ушанування пам'яті
вбивства мирного єврейського населення
Києва у Бабиному Яру в роки Другої
світової війни

Поблизу пам'ятника дві кам'яні стели з написами українською та івритом «Голос крові брата твого волає до мене з землі»

- ▲ Пам'ятник розстріляним
у Бабиному Яру дітям.
Напис на постаменті:
«Дітям, розстріляним
у Бабиному Яру. 1941 р.»

4. Права людини як найвища суспільна цінність

Коли після Другої світової війни стали відомі всі злочини нацистів проти людства, виникла потреба в прийнятті такого документа, який би визначив перелік прав людини і був би обов'язковий для дотримання всіма країнами світу. 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН¹ ухвалила Загальну декларацію прав людини.

¹ Генеральна асамблея ООН — один із головних органів Організації Об'єднаних Націй, який розглядає питання миру і безпеки у світі, охорони довкілля та ін.

Права людини — це основні права і свободи, які надаються всім людям, незалежно від національності, статі, походження, раси, релігії, мови або іншого статусу. До них належать такі права: на життя, тілесну недоторканість, повагу людської гідності, недоторканність приватного життя, свободу віросповідання та ін. Права людини вроджені, тобто належать людині від самого народження і не можуть бути відібрані іншою людиною, жодною організацією чи урядом.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Вкажіть роки початку та завершення Другої світової війни.

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> 1. Якими були наслідки Другої світової війни для українського народу? 2. Чому важливо шанобливо ставитися до пам'ятників жертвам війни? 3. Що таке права людини? В яких документах вони прописані?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Знайдіть у підручнику та інших джерелах факти, що Друга світова війна є трагічною сторінкою в історії людства. 2. Опишіть Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». Про які трагічні події Другої світової війни зберігають пам'ять розташовані на його території пам'ятники та пам'ятні знаки?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Висловіть судження, чому важливо зберігати пам'ять про Другу світову війну та її наслідки. 2. Які почуття викликають у вас експонати Національного музею історії України у Другій світовій війні?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Як вшановується пам'ять про події Другої світової війни у вашому населеному пункті, вашій родині? Чому потрібно пам'ятати про трагічні сторінки історії свого народу?

§ 21. ПАМ'ЯТНИКИ ТА ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

1. Як було проголошено незалежність України?

Обговоріть у парі

У чому значення прийняття Верховною Радою Акту проголошення незалежності України?

Протягом століть український народ боровся за незалежність, за право бути господарями у своїй країні, розпоряджатися результатами своєї праці та природними багатствами. Незалежність держави — це право її громадян обирати власну владу, мати свої закони, які б захищали права громадян. Незалежність — це можливість розвивати власну культуру, освіту, медицину, науку. Незалежність — це й обов'язок громадян захищати від зовнішніх посягань територію держави, дотримуватися її законів, працювати на її благо.

◀ Момент голосування за Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

На початку 90-х років ХХ ст. Україна входила до складу Радянського Союзу на правах республіки. Після невдалої державного перевороту в СРСР¹ було скликано позачергову сесію Верховної Ради УРСР, на якій **24 серпня 1991 р.** ухвалено доленосний для українського народу документ — Акт проголошення незалежності України. Відтоді УРСР перестала існувати, а на карті світу постала нова самостійна держава — Україна.

1. СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Запам'ятайте

Конституція — це Основний Закон держави, що визначає суспільний і державний устрій країни, функції органів державної влади, основні права та обов'язки громадян.

Проголошення незалежності України зумовило необхідність створення власних законів, які мали регулювати відносини в державі. 28 червня 1996 р. Верховна Рада України ухвалила Конституцію України. На пам'ять про цю подію в Україні щороку 28 червня відзначається державне свято — День Конституції України.

2. Що уособлює монумент Незалежності (Київ)?

У 2001 р. на честь десятої річниці незалежності України на центральній площі Києва було встановлено **монумент Незалежності України**. Цей пам'ятник уособлює народження нової держави, свободи всієї української нації. Він є одним із найяскравіших скульптурних витворів країни.

Загальна висота монумента становить 61 метр. Колона, облицьована білим італійським мармуром, стоїть на постаменті у вигляді християнського храму. Увінчує колону бронзова статуя Берегині-Оранти — дівчини, одягненої в український національний костюм, яка тримає в руках калинову гілку — одвічний символ України. Окремі елементи скульптури — калинова гілка, орнамент на одязі й стрічки вінка — оздоблені золотом.

◀ Монумент Незалежності (Київ) зі статуєю Берегині-Оранти на верхівці

3. Які події відбулися під час Революції Гідності?

Поміркуйте

На основі тексту та ілюстрацій дайте відповідь на запитання: Які суспільні явища та події стали причиною Революції Гідності?

розпочалися 21 листопада 2013 р., після того, як Віктор Янукович самовільно, не порадившись із народом, змінив законодавчо закріплений європейський курс розвитку України на проросійський. Він відмовився підписувати угоду про співпрацю України та Європейського Союзу.

Акції протесту, що тривали в країні з кінця листопада 2013 р. до кінця лютого 2014 р., отримали назву Революція Гідності. Центром протистояння стали Майдан Незалежності та Європейська площа в Києві. Це було жорстоке протистояння, під час якого влада вдавалася до силових методів та ухвалення законів, які звужували конституційні права і свободи громадян. Після численних спроб штурму силовиками Майдан став перетворюватися на своєрідну фортецю, оточену барикадами.

Прибічники влади застосовували антигуманні методи боротьби з протестувальниками — викрадення людей з лікарень, катування та вбивства активістів, тортури з роздяганням на морозі. Про-

владні силові структури також використовували проти протестувальників травматичну та вогнепальну зброю. Фінальним і найдраматичнішим моментом Революції Гідності стали події 18–20 лютого 2014 р., коли

◀ Революція Гідності. Київ, Майдан Незалежності. 19 лютого 2014 р.

загинуло близько сотні протестувальників і кілька сотень було травмовано.

Протестувальники, незважаючи на значні втрати, змогли відтіснити силовиків. Тодішній президент Віктор Янукович після масового розстрілу громадян у центрі Києва втік до Росії. Усю повноту влади взяла на себе Верховна Рада України, яка призначила на 25 травня вибори Президента України. На них переміг Петро Порошенко.

Загалом під час акцій протесту в Києві й у регіонах України загинуло 106 осіб. «Небесна сотня» — так назвали українських патріотів, котрі загинули під час Революції Гідності.

4. Як вшановується пам'ять про події Революції Гідності та Небесну сотню?

У пам'ять про події Революції Гідності та Небесну сотню названо низку вулиць і площ в містах і селах України, написано чимало праць, знято фільми, відкрито пам'ятники. На місці трагічних подій у Києві встановлено пам'ятні знаки. Головним місцем ушанування пам'яті подій Революції Гідності, учасників боротьби за свободу, права та гідність людини буде Меморіал Героям Небесної сотні. У 2017 р. оголошено конкурс на його проект.

У вересні 2015 р. було відкрито Музей Небесної сотні в Івано-Франківську. Ідея його створення

➤ Алея Героїв Небесної сотні

▲ Михайлівський собор став прихистком для протестувальників (фото УНІАН)

Обговоріть у парі

На основі тексту та ілюстрацій дайте відповідь на запитання: Чому важливо вшановувати пам'ять про події Революції Гідності та Небесну сотню?

належить місцевому художнику Роману Бончуку. До цієї роботи долучилися також художники, студенти, громадські активісти, учасники Майдану, родичі загиблих під час Революції Гідності.

У музеї представлено близько 600 експонатів. Це і мистецькі роботи, присвячені Революції Гідності, особисті речі учасників тих подій, інсталяція з шин і каміння, саморобна зброя, щити, бочки, каски, стріляні гільзи, скульптури скорботних янголів та портрети загиблих майданівців. На стінах є уривки віршів, цитати, плакати і гасла Майдану.

Центральний об'єкт Музею — 30-метрове панно із зображенням тогочасних подій, яке доповнюють своєрідні барикади з шин і щитів. Над ним — портрети загиблих героїв Небесної сотні. У музеї є також кілька тематичних зон про Самооборону, мистецький Майдан, Медичну сотню, молитовний Майдан.

Експонати музею Небесної сотні в Івано-Франківську

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Вкажіть дати: а) прийняття Верховною Радою Акту проголошення незалежності України; б) ухвалення Верховною Радою Конституції України; в) подій Революції Гідності.

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<p>1. Що таке державна незалежність?</p> <p>2. Що таке Конституція? Яка її роль у державі?</p> <p>3. Які суспільні явища та події стали причиною Революції Гідності? У чому її значення?</p>	<p>1. Опишіть монумент Незалежності в Києві. Що він символізує?</p> <p>2. На основі тексту, ілюстрацій підручника та інших джерел підготуйте уявну екскурсію музеєм Небесної сотні в Івано-Франківську. Як тогочасні події відображені в його експонатах?</p>	<p>1. У чому значення прийняття Верховною Радою Акту проголошення незалежності України?</p> <p>2. Які почуття викликають у вас експонати музею Небесної сотні в Івано-Франківську?</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

У чому, на вашу думку, цінність для народу наявності власної держави? Як відзначають День Незалежності України у вашому населеному пункті, школі, родині?

3 Конституції України (1996 р.)

«Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю

...Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави...

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними...

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя...

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ

§ 22. ЯК ІСТОРИКИ ПІЗНАЮТЬ МИНУЛЕ

1. Що досліджують історики?

Професія історика цікава і схожа на роботу детектива. Аби відшукати нову інформацію про минуле вченим потрібно провести історичне дослідження. Під **історичним дослідженням** розуміють пошук нових знань про минуле на підставі вивчення історичних джерел. З цією метою історики працюють у бібліотеках, архівах і сховищах, запасниках музеїв, нерідко вони виїжджають в археологічні та етнографічні експедиції.

Проводячи дослідження, вчений-історик повинен обов'язково перевірити достовірність отриманих з історичних джерел відомостей. Крім того, праця історика, його висновки мають спиратися на конкретні історичні факти. Під **історичним фактом** розуміють справжню, не вигадану подію; тобто те, що сталося, відбулося насправді в минулому.

Але для історика недостатньо на підставі фактів лише назвати те, що сталося. Історик має насамперед встановити місце і час події, її учасників. Важливо також визначити причини події, її наслідки та значення. На основі отриманої інформації, її осмислення, історик відтворює картину життя держави, народів і окремих людей у конкретний історичний період.

Досліджуючи будь-який історичний період, важливо з'ясувати умови в яких відбувалися події, як жили різні верстви населення — селяни, ремісники, воїни, козаки та інші. Величезну роль в історії

Запам'ятайте

Історичні діячі — люди, діяльність яких суттєво вплинула на життя суспільства у минулому, на перебіг конкретних історичних подій.

Поміркуйте

Розгляньте обкладинки наукових праць українських істориків. На основі назви та зображень визначте, про який історичний період ідеться в кожній з них.

- 1 Леонід Залізник. Первісна історія України (наукова праця)
- 2 Дмитро Яворницький. Історія запорізьких козаків (наукова праця)
- 3 Станіслав Кульчицький. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення (наукова праця)

відігравали люди, діяльність яких суттєво вплинула на життя суспільства, на перебіг кокретних історичних подій — правителі держав, полководці, винахідники, видатні мандрівники, митці. Їх називають **історичними діячами**.

Обговоріть у парі

Пригадайте про яких історичних діячів уже йшлося на сторінках цього підручника. Чому їх вважають історичними діячами?

2. Як історики відтворюють картину минулого?

Історик завжди починає своє дослідження із пошуку та аналізу історичних джерел. Щоб зробити дослідження більш ґрунтовним та якісним, учені намагаються долучити якомога більшу кількість речових, писемних, візуальних та усних джерел. Потім

Поміркуйте

Чому в історичній науці є різні підходи до оцінки історичних подій?

Безперечно, відтворена істориком «картина» минулого не може цілком відповідати тому, що було насправді. Адже чим далі історична подія від сьогоднішнього, тим менше про неї інформації дійшло до нашого часу, позаяк багато історичних джерел було втрачено. Коли джерел замало для повного відтворення минулого — вчені заповнюють «історичні прогалини» своїми припущеннями.

Дослідивши та зіставивши всі доступні історичні джерела про конкретну історичну епоху, подію чи історичного діяча, історик подає свою «картину» бачення минулого — **історичний образ**. Тому в історичній науці є різні підходи до оцінки

Запам'ятайте

Історичний образ — результат відображення того чи іншого історичного факту в думках людини, у працях істориків.

порівнюють їх між собою, знаходять спільні моменти й розбіжності, намагаються з'ясувати, якій інформації можна довіряти, а яка — є недостовірною.

подій минулого, відбуваються дискусії вчених, під час яких народжується істина. Варто розуміти, що на одну й ту саму історичну подію може бути кілька різних поглядів, кожний з яких є по-своєму цінним.

Таким чином можна стверджувати, що кожне історичне дослідження чи історична книга — це

лише реконструкція (відтворення) минулого. Чим більше історик віднайшов і дослідив надійних історичних джерел, тим повнішою є його реконструкція минулих подій.

3. Як минуле України відображене в художніх творах?

Минуле України відображене не лише в працях істориків, а й у численних художніх творах — творах літератури, кіно. Зокрема, Тарас Шевченко в багатьох своїх творах відтворював події козаччини, поетично змалював образи Богдана Хмельницького та інших козацьких героїв. Для того щоб створити художній твір на історичну тематику, його автор має ознайомитися з науковими працями про реальні історичні події та з біографіями історичних

Обговоріть у класі

У чому полягає особливість відображення минулого в художніх творах? Пригадайте, які кінофільми на історичну тему ви переглядали. Про які історичні події та діячів у них йшлося?

діячів. Зазвичай при створенні таких творів не обходиться без допомоги та консультацій професійних істориків.

Утім художні твори відрізняються від наукових праць істориків. Особливість цих творів у тому, що вони часто використовують вигадку: можуть розповідати про реальні історичні події, історичних діячів, але водночас автор такого твору збагачує реальні події та біографії вигаданими деталями чи розмовами. Художня історична література й художнє історичне кіно часто дещо відхиляються від перебігу подій, зафіксованих у науковій історичній літературі.

4. Як у мистецьких творах відображена історія України?

Чимало творів образотворчого мистецтва присвячено значущим історичним подіям та історичним діячам, особливостям життя українського народу в минулому. Варто пам'ятати, що більшість картин, які відображають історичні події, створені авторами, котрі не були ані сучасниками, ані очевидцями цих подій. Перш ніж написати картину на історичну тематику, художники вивчають праці з історії, історичні джерела, консультуються з істориками. Також у картині художник втілює і власне бачення події чи історичного діяча.

Звернемося до славнозвісної картини видатного художника Іллі Рєпіна «Запорозьці пишуть листа турецькому султанові». Її сюжетом стало написання запорозькими козаками листа турецькому султанові. Цей лист був написаний у 1676 р. як відповідь запорозьких козаків на вимогу султана Османської імперії здатися добровільно і без жодного опору.

У процесі написання картини Ілля Рєпін консультувався з видатним українським істориком і етнографом Миколою Костомаровим та відомим істориком і письменником Дмитром Яворницьким. Він також вивчав колекцію козацьких старожитностей. У пошуках потрібних для роботи образів художник подорожував

Півднем України. У результаті на картині показано яскраві, колоритні постаті запорозьких козаків, реалістично зображені їхні яскравий одяг, зброя, амуніція. Ілля Рєпін у цій картині втілює ідею героїзму, нескореності, безмежної волелюбності, незалежності запорозьких козаків, котрі відмовилися коритися володарю могутньої держави.

▲ Ілля Рєпін. Запорозжці пишуть листа турецькому султанові

Для повноцінного відображення історії велику роль відіграють портрети історичних діячів. Працюючи над портретами, художник прагне не лише відтворити індивідуальні риси зовнішності історичного діяча, а й розкрити його внутрішній світ — вдачу, характер, становище в суспільстві, манери одягатися, уподобання тощо.

Вже понад десять років художниця Наталія Павлусенко працює над відновленням портретів героїв козацької доби. Складність роботи полягає в тому, що далеко не всі українські ватажки мали прижиттєві портрети, а більшість тих, що збереглися, були невисокої якості: як з історичного, так і з художнього погляду. Для того щоб відтворити та вдосконалити вже існуючі образи, Наталія Павлусенко ознайомилася з рядом історичних досліджень, консультувалася з провідними істориками, знавцями епохи козацтва.

Обговоріть у класі

Розгляньте картини відомих художників на історичну тематику. Що на них зображено (господарська діяльність, історична подія, історична особа тощо)? Яке враження на вас справила кожна з картин?

- 1 Микола Івасюк. В'їзд Богдана Хмельницького до Києва
- 2 Микола Пимоненко. Жнива в Україні
- 3 Сергій Васильківський. Козак-гармаш з мортирою
- 4 Наталя Павлусенко. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний
- 5 Наталя Павлусенко. Отаман Іван Сірко

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Що означають такі слова?

історичний факт

історичний образ

історичний діяч

історичне дослідження

РОЗУМІЮ

1. Як історики відшукують та аналізують нову інформацію про минуле?
2. Якими правилами керуються історики в дослідницькій роботі?
3. Як у мистецьких творах відображене минуле історії України?

ВМІЮ

Підготуйте повідомлення про історичний факт, спираючись на відомості з кількох джерел (Інтернет, історичне джерело, підручник, книга, спогади дорослих тощо). Це може бути повідомлення про подію з історії України, рідного краю чи родини. Висловіть своє ставлення до цієї події.

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

1. Висловіть судження, у чому відмінність у висвітленні історичних подій у спогадах очевидців, художніх творах, кінофільмах, наукових працях.
2. Поміркуйте, чому в історичній науці є різні підходи до оцінки подій минулого.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Висловіть судження про значення для людини пам'яті про власне минуле, минуле родини, народу.

§ 23. ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ ПРО УКРАЇНУ ТА ЇХНІ АВТОРИ

1. У чому особливості руських літописів?

Пригадайте

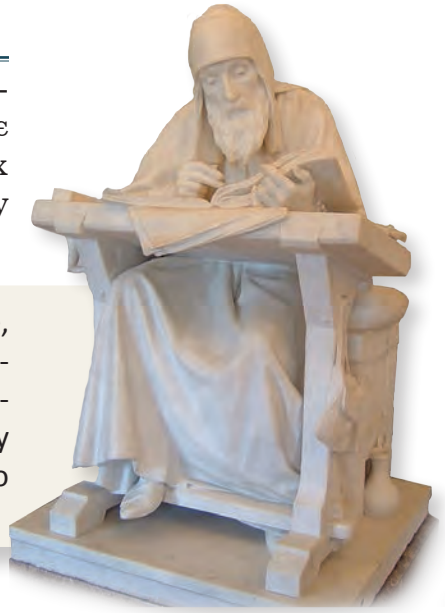
Що таке писемні та усні джерела? У чому полягає їхня відмінність?

Ще з дописемних часів першоджерелом історичних знань, уявлень про минуле була усна народна творчість — перекази, пісні, легенди, що передавалися з покоління в покоління. З часом вони були записані й відображені в писемних джерелах.

З писемних історичних творів з минулого українських земель найдавнішими є літописи, насамперед «Повість минулих літ». Укладений цей літопис був на початку XII ст. Починається він такими словами:

«Повість минулих літ з Богом починаєм. Отче, благослови. Повість минулих літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала. Тож почнемо повість оцю».

Упорядником літопису, як свідчить текст, був київський літописець, чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. В основу літопису він поклав не лише ті події, сучасником яких був, а й ті, що відбулися раніше. Щоб їх описати автор користувався давнішими текстами, переказами, легендами. У літопису містяться відомості про походження та розселення східних слов'ян, історію Русі-України та її сусідів. Ви вже ознайомилися з окремими уривками з цього літопису, зокрема — легендою про заснування міста Києва та описом хрещення киян. Завершується літопис описом подій 1110 р.

▲ Нестор Літописець.
Скульптура
(автор М. Антокольський)

Робота над «Повістю минулих літ» зайняла у Нестора-літописця майже 20 років. На жаль, оригінал літопису не зберігся. До нас дійшли лише пізні списки літопису, тобто переписані згодом його копії.

Однією з найяскравіших пам'яток літописання є також Галицько-Волинський літопис. Він був написаний у другій половині XIII ст. і є головним історичним джерелом з історії Галицько-Волинського князівства. Укладачі літопису обстоювали ідею збереження єдності Русі, засуджували свавілля боярської знаті, яке підривало авторитет княжої влади.

Починається літопис поетичною похвалою засновника Галицько-Волинського князівства Романа Мстиславича, який:

«...одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих... Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур...».

Центральною частиною твору є життя князя Данила Галицького, з діяльністю якого ви вже ознайомилися на сторінках цього підручника.

- Пам'ятник Роману Мстиславовичу у селищі Колки

2. Про що розповідають козацькі літописи?

Обговоріть у парі

На основі тексту визначте, у чому особливість козацьких літописів. Про які події в них розповідається?

Унікальною сторінкою українського літописання другої половини XVII — початку XVIII ст. є козацькі літописи. Творилися вони в козацькому середовищі й були присвячені подіям козацької історії. Звідси походить їхня умовна назва.

До наших днів дійшли три козацькі літописи: Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка. Найбільшим — як за обсягом, так і за кількістю використаних історичних джерел — є літопис Самійла Величка, котрий тривалий час працював канцеляристом Війська Запорозького. Укладений літопис був між 1715 р. і початком 1720-х років.

Літопис написаний барвистою українською мовою і складається з чотирьох томів. У першому томі розповідається про Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. Другий і третій томи присвячені подіям від 1660 р. до 1700 р. У четвертому томі зібрано додатки з різних документів XVII ст.

Під час написання літопису Самійло Величко використав чимало документів, у тому числі й іноземних. До літопису увійшли також власні спостереження автора, свідчення очевидців подій. Утім, як і кожне джерело, цей літопис вимагає критичного підходу. Адже нерідко його автор вкладає в уста історичних діячів

▲ Сторінки (ліворуч) та титул (праворуч) Літопису Самійла Величка

власні думки, а часом наводить цілі їхні промови. Ось як у передмові до своєї праці зазначає Самійло Величко:

«Отож, ласкавий читальнику, коли що здасться тобі в цій моїй праці непевне й неправильне, то, може, воно так і є. Ти ж бо, коли добудешся досконаліших козацьких чи якихось інших літописів забудь лінощі, полай мене за невігластво в цій справі і, покладаючись на ті правдивіші літописи, але не знищуючи й моєї нікчемної праці, виправ мене даним тобі від Бога розумом. Бо нині, через сімдесят років після війни Хмельницького, важко домагатися досконалого знання і правди про ті військові події, тогочасні українські спустошення й сьогобічні шкоди... Ти ж, ласкавий читальнику й правдолюбцю, все те мені вибач і покрій своєю благодистинєю. Покірно прошу тебе цього і навзаєм бажаю тобі мати від найвищого господа і творця всі тимчасові і вічні блага».

3. Які праці з історії України були написані в XIX — на початку XX ст.?

У XIX — на початку XX ст. посилювався інтерес до історії України: розгорнулися збирання і публікація пам'яток народної творчості, писемних джерел, з'явилися узагальнювальні історичні праці.

Найвидатнішим істориком запорозького козацтва вважають Дмитра Яворницького. Все своє життя він невтомно працював над

▲ Дмитро Яворницький
в одязі запорожця

збиранням писемних та усних джерел, речових пам'яток з життя Запорозької Січі. Дмитро Яворницький є автором понад 210 праць з історії, зокрема таких: «Історія запорозьких козаків», «Вольності запорозьких козаків», «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків», «Джерела для історії запорозьких козаків» та ін.

На попередньому уроці ми ознайомилися з картиною Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Дмитро Яворницький допомагав художнику порадами й навіть надав усю свою унікальну колекцію козацьких реліквій: одяг, зброя, музичні інструменти, посуд, курильні люльки, чубуки, сап'янові козацькі чоботи, предмети побуту. Мало кому відомо, що Ілля Рєпін зобразив Дмитра Яворницького на картині в образі писаря.

Найвидатнішим українським істориком початку ХХ ст., батьком історії України, вважають Михайла Грушевського. Про його діяльність як державного діяча, про увічнення пам'яті про нього ми вже раніше дізналися на сторінках підручника. Михайло Грушевський був також ученим-істориком, котрий ґрунтовно досліджував історію українського народу.

Наукова спадщина Михайла Грушевського є надзвичайно великою й різноманітною. Він написав майже 2 тисячі праць, зокрема з історії України, історії української літератури, етнографії, фольклору. Найзначнішими з них є «Історія України-Руси» в 10 томах, «Нарис історії українського народу», «Ілюстрована історія України», «Історія української літератури» в 5 томах.

У своїх працях Михайло Грушевський спирався на дослідження попередніх істориків, археологів, етнографів, філологів, а також самостійно зібрав величезний фактичний матеріал, використав нові численні документи з архівів як України, так і зарубіжних держав. Червоною ниткою в його працях проходить ідея самобутності, неповторності й безперервності історії українського народу.

- Михайло Грушевський у своєму робочому кабінеті

Перевірте засвоєне на уроці

- ЗНАЮ**
1. Про події якого історичного періоду розповідається в «Повісті минулих літ» та Галицько-Волинському літописі?
  2. Про які події можна довідатися з літопису Самійла Величка?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ
<ol style="list-style-type: none"> 1. У чому особливості руських літописів? 2. Чому літописи другої половини XVII — початку XVIII ст. отримали назву «козацькі літописи»? 	<ol style="list-style-type: none"> 1. На основі тексту встановіть: Які питання досліджував Дмитро Яворницький? Які його основні праці? 2. Підготуйте повідомлення про Михайла Грушевського як історика та історичного діяча. 	<p>Чи можна стверджувати, що будь-яке історичне дослідження чи історична книга — це лише реконструкція (відтворення) минулого? Свою відповідь аргументуйте.</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Висловіть судження про важливість дослідження історії. У чому значення роботи історика для суспільства? У чому, на вашу думку, користь від вивчення історії?

УСЕ МАЄ МИНУЛЕ

§ 24. ГОСПОДАРСТВО ТА ТРАДИЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ УКРАЇНЦІВ: КОЛИСЬ І СЬОГОДНІ

1. Що відомо про заняття людей на українських землях в давні часи?

Обговоріть у класі

Які потреби задовольняє людина через господарську діяльність?

Ще з давніх-давен люди розуміли, що для створення благ, необхідних для життя та задоволення власних потреб, необхідно вести господарську діяльність. Як вже зазначалося, близько 10 тисяч років тому люди почали займатися землеробством, а згодом і скотарством.

Поступово, людські спільноти, основним заняттям яких було землеробство, переходили до **осілого способу життя**.

У V–IV тис. до н.е. на українських землях проживали трипільці. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, овес, горох, льон, розводили корів, волів, овець, кіз, свиней, коней. Трипільці також були обдарованими ремісниками. Особливо цінними є їхні гончарні вироби — мисочки, глечики, кубки тощо. Трипільські жінки були справжніми майстринями з виготовлення сорочок, суконь, спідниць. Майже всі продукти праці трипільці виробляли для задоволення власних потреб, а не на продаж. Такий

← Трипільська кераміка

тип господарства називається натуральним.

Утім не всі людські спільноти переходили до осілого способу життя. Поступово виокремилися племена скотарів, які постійно пересувалися в пошуках нових пасовищ, тобто вели **кочовий спосіб життя**.

2. Яким було господарське життя за княжих часів?

Більшість населення Русі-України жило в сільській місцевості. Відповідно, основу господарства її жителів становили землеробство та тваринництво. Русичі вирощували пшеницю, ячмінь, жито, овес, горох, коноплі, різноманітну городину. В їхніх садах росли яблуні, груші, сливи, вишні.

У своїх господарствах русичі тримали велику й дрібну рогату худобу, свиней, коней, свійську птицю. Займалися вони й промислами: полюванням, рибальством та бджільництвом. У лісах збирали ягоди, гриби, дикорослі плоди, горіхи.

Далеко у світі славились вироби ремісників Русі-України. Давньоруські ковалі виготовляли понад 150 видів різних виробів — залізні знаряддя праці, зброю та різноманітне хатне начиння. Такі види ремісничої діяльності, як гончарство, прядіння, ткацтво, кравецтво (пошиття одягу), шевство (шиття та лагодження взуття), чинбарство (обробка шкіри) забезпечували русичів речами повсякденного вжитку (посудом, одягом, взуттям тощо).

➤ Давньоруські прикраси

Запам'ятайте

Натуральне господарство — тип господарства, за якого продукти праці виробляються для задоволення власних потреб, а не для продажу.

Працюємо у парі

На основі тексту та ілюстрацій підручника визначте основні заняття русичів за княжих часів.

3. Якими були традиційні види господарської діяльності українців у XIX ст.?

Традиційними заняттями населення на українських землях наприкінці XVIII ст. залишалися землеробство, скотарство, садівництво, бджільництво, рибальство, мисливство та різні види ремесел. І це не дивно, оскільки і в той час переважна більшість населення проживала в сільській місцевості.

Велику роль відігравало для українців рибальство. У той час в українських річках й озерах було чимало різних видів риби, раків. На південноукраїнських землях, які виходили до Чорного моря, у XIX ст. стали виникати риболовецькі компанії та артілі, що ловили осетрів, судаків, ляща, тарань тощо. Звідти чумацькі валки доставляли солону й в'ялену рибу до інших українських регіонів.

▲ Микола Пимоненко. Сінокіс

4. Як досягнення науки та техніки впливають на господарську діяльність людини?

Наприкінці XIX ст. у господарстві України відбулися значні зміни, пов'язані із застосуванням досягнень науки і техніки у виробництві. Завдяки винайденню парового двигуна, а згодом електричної енергії ручну працю людей поступово замінювали робочі

Працюємо у парі

Визначте, які зміни відбулися в господарстві України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

машини і механізми. Виникали великі фабрики та заводи, нові галузі виробництва, і, як наслідок, нові професії. Розвивався транспорт — з'явилися залізниці, автомобілі, а з початку ХХ ст. — й авіація. Виникають у цей час і нові засоби передавання інформації — телефон, телеграф, радіо, фотографія, кінематограф.

Доменный цех
1914 год

◀ Доменный цех Юзівського металургійного заводу (нині м. Донецьк). Поштівка початку ХХ століття

➤ Контрактовий ярмарок у Києві. Поштівка початку ХХ століття

КИЕВЪ — Контрактова ярмарка. № 77.

Зміни у виробництві вимагали значної кількості працівників. З'явилися нові верстви населення — робітники та підприємці. Підприємцями були власники фабрик та заводів. Багато жителів сіл переїжджали в пошуках роботи та кращого життя в міста, де наймалися працювати на підприємства. Так вони ставали робітниками. Як наслідок, чисельність міського населення зростала, виникали нові міста.

У цей час відбувається спеціалізація підприємств на виготовленні певних продуктів або на певних видах діяльності. Продукція фабрик та заводів призначалася вже не для власного споживан-

Запам'ятайте

Господарство, за якого продукти праці (вироби) призначаються насамперед для продажу, а не для власного споживання, називається **ринковим** (або товарним).

ня, а для продажу. Активно розвивається торгівля. Виникають спеціалізовані магазини, виставки, розвиваються великі ринки, ярмарки, де продавалися різноманітні товари та продукти. Таке господарство називається ринковим.

▲ Микола Кузнецов. На заробітки

Найбільші зміни у виробництві відбулися в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. У цей період зроблено безліч відкриттів та винаходів. Розпочалася ера освоєння космосу, атомної енергетики, комп'ютерів, Інтернету, мобільного зв'язку. Водночас господарська діяльність людини часто призводить до забруднення навколишнього середовища. Невміле використання сучасних досягнень техніки і науки навіть із мирною метою може призводити до численних жертв та катастроф. Прикладом цього є Чорнобильська катастрофа.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Що означають такі слова?

натуральне господарство

ринкове господарство

РОЗУМІЮ

1. Висловіть судження, які потреби задовольняє людина через господарську діяльність.

2. У чому відмінність «ринкового господарства» від «натурального»?

ВМІЮ

1. На основі тексту та ілюстрацій підручника визначте, якими були традиційні заняття людей, котрі проживали на українських землях у різні історичні часи. Що традиційно вирощували на українських землях? Яку худобу розводили?

2. Які зміни в господарстві України відбулися наприкінці XIX — на початку XX ст.? Чим вони були зумовлені?

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

1. Висловіть судження, які наслідки мають застосування досягнень науки й техніки у виробництві. Обговоріть у класі це питання.

2. У наш час наука і технологія розвиваються бурхливими темпами. Висловіть припущення про характер занять людей у майбутньому. Поділіться своїми думками з однокласниками.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Які види господарської діяльності розвиваються у вашому населеному пункті / рідному краї? Як це впливає на навколишнє середовище?

- ▲ Старт української ракети з плавучого космодрому «Морський старт»
- Леонід Каденюк, перший космонавт незалежної України

§ 25. УКРАЇНСЬКІ МІСТА І СЕЛА В МИНУЛОМУ І ТЕПЕР

1. Як виникли давньоруські міста?

Обговоріть у парі

У чому особливість забудови давньоруських міст? Яку роль вони відігравали в суспільстві?

Запам'ятайте

Поняття «город/град/городище» — означає «обгороджену територію» (з тину, або паль (палісад — посаджені палі)).

Місто — великий населений пункт. У різні історичні часи роль міст відрізнялася. У середньовіччі міста були осередками влади, ремесла, торгівлі та культури. Нині переважна більшість міст є центрами районів, областей, де зосереджені державні органи влади, промислові підприємства, великі торговельні та культурні заклади.

У VI ст. у східних слов'ян виникають гради (городища). Зазвичай вони були міжплеменними центрами, де розташовувався пункт збору данини, загальні святилища. Деякі гради відігравали роль прикордонних укріплень. З часом населення окремих gradів зростає (туди переїжджають ремісники, купці) і вони в переростають у міста.

За повідомленням літописця у IX — першій половині X ст. на Русі існувало 16 міст, зокрема Київ, Новгород, Чернігів, Переяслав, Вишгород, Іскоростень та ін. Давньоруські міста були осередками влади, ремесла, торгівлі та культури. У них діяли школи, книгописні майстерні, бібліотеки, писалися ікони, виготовлялися твори прикладного мистецтва.

Центром міста був **дитинець** — укріплена стінами, валами та ровами частина міста. Найчастіше дитинець розміщувався на узвишші чи горі. Це була свого роду міська цитадель. У цій частині міста розміщувалися величні княжі палаци

та багаті боярські двори, житла дружинників. Після прийняття християнства в дитинці будували головні міські церкви та собори.

Біля дитинця розміщувався «окольний град» (іноді його ще називали «острог» чи «посад»), який також оточувався укріплен-

▲ Місто Володимира — дитинець стародавнього Києва (макет Д. Мазюкевича)

нями. У цій частині міста розташовувалися помешкання простого люду, ремісників, торговельний майдан, подвір'я купців, численні церкви та монастирі. Міські будинки в той час споруджувались переважно з дерева.

Третьою частиною великих міст були передмістя, які іноді називали «кінцями». Вони розташовувалися поза міськими укріпленнями. Здебільшого їх заселяли ремісники певної спеціальності.

Під час монголо-татарської навали (XIII ст.) багато міст Русі було зруйновано і спалено.

2. Як за княжих часів жили селяни?

Більшість поселень Русі становили села, жителі яких займалися переважно землеробством, тваринництвом, різними промислами й ремеслом. Це були відкриті неукріплені поселення різні за величиною — від 10 до 60 дворів. Селилися русичі переважно на високих місцях по берегах рік і озер, щоб водою не залило їхні поля та будинки під час весняних розливів.

Поміркуйте

На основі тексту та ілюстрацій визначте особливості селянських жител за княжих часів.

Запам'ятайте

Село — населений пункт неміського типу, жителі якого займаються переважно сільським господарством (обробітком землі, тваринництвом).

Сільські хати будували з дерева, дах вкривали соломою. З каменю або глини робили піч, яку розміщували в кутку. Топили в печі «почорному», тобто дим виходив не через димар, а скрізь двері чи невелике вікно. У деяких селах житла спеціально заглиблювали в землю, тобто будували напівземлянки. Взимку вони швидше нагрівалися і завдяки землі довше тримали тепло, а влітку в таких помешканнях зберігалася комфортна прохолода.

◀ Сільське житло XI ст. Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини м. Переяслав-Хмельницький. Реконструкція

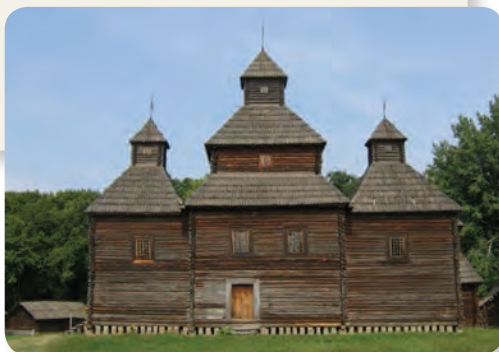
3. Які особливості українського села у XIX — на початку XX ст.?

Село об'єднувало людей у сільську громаду. За громадою закріплювалися певна територія, податки, обов'язки перед державою. У XIX — на початку XX ст. українське село складалося із сельбища, центру, церкви, господарських та громадських споруд, освітніх закладів.

Сельбище — це територія всього поселення, до якого входили селянські двори, головна сільська дорога (вулиця) та інші споруди. Традиційно центром села вважалася територія (майдан) поблизу церкви або сільської управи. Часто біля церкви розташовувалися кладовище та будинок священика. До господарських і громадських споруд належали кузня, млин, олійниця, корчма, крамниця, подекуди громадський шпихлір — громадська будівля для зберігання зерна, муки, господарського знаряддя та інших предметів. Освітніми закладами на селі були початкові школи (церковно-парафіяльні та державні).

Працюємо у парі

Роздивіться ілюстрації, присвячені українському селу XIX — початку XX ст., та порівняйте їх з текстом підручника. Визначте особливості забудови українського села у цей період.

- ▲ Вітряк з хутору Кудрявий (Сумщина) та Воскресенська церква із села Кисоричі ▲ (Рівненська область). Національний музей народної архітектури та побуту України

Основним типом традиційного сільського житла в Україні була хата. У різних регіонах були свої особливості в будівництві та оздобленні хат. Переважно це затишні, білені зовні й усередині, будівлі під солом'яним чи очеретяним дахом. Хати північної частини України і Карпатських гір були дерев'яними та мали відкриті стіни.

- ▲ Хата кінця XIX ст. із села Шишаки Полтавської області. Вигляд ззовні та зсередини. Національний музей народної архітектури та побуту України

4. Яким було життя в містах України в ХІХ — на початку ХХ ст.?

Поміркуйте

Визначте, які зміни відбулися в забудові українських міст наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. У чому їхня відмінність від міст княжої доби?

У ХVІІ–ХVІІІ ст. на українських землях зростає кількість міст, особливо на Лівобережжі та Півдні України. Зокрема, в цей час були засновані такі міста, як Суми, Чугуїв, Харків, Ізюм, Миколаїв, Одеса, Маріуполь, Херсон та ін. Відповідно на українських землях зростала частка міського населення.

Найпомітніші зміни в українських містах відбулися наприкінці ХІХ–напочатку ХХ ст. Міста значно розбудовуються, розширюються їх межі. З'являються нові квартали з багатоповерховою житловою та громадською забудовою, зокрема зводяться нові театри, бібліотеки, лікарні.

▲ Одеса.
Поштівка (1914 р.)

▲ Київ. Фунікулер.
Поштівка початку ХХ століття

Центральні вулиці міст викладалися бруківкою, плитами, цеглою та освітлювалися електричними ліхтарями. Значну увагу приділяли озелененню міст, зокрема виникали нові міські парки, бульвари. На вулицях міст з'являються автомобілі та новий вид громадського транспорту — електричний трамвай. У 1905 р. у Києві почав діяти фунікулер. У цей час розпочалося поширення телефонного зв'язку. У великих містах розгорнулося також будівництво централізованих водогонів та каналізації.

Швидке зростання міського населення призводило до майнового розшарування городян. Робітники, котрі працювали на місцевих фабриках і заводах, селилися переважно на околицях міст і жили в маленьких комірчинах. Там звичним явищем були злидні та бруд.

➤ Житло шахтарів на початку XX століття

Історичними стежками рідного краю

На основі інформації від дорослих, а також інших доступних джерел (фотографії, відеоматеріали тощо) визначте, як змінилося життя у вашому населеному пункті за останні 20–40 років.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Що означають такі слова?

місто

село

РОЗУМІЮ

1. Як виникали давньоруські міста?
2. Яку роль відігравали міста і села в суспільстві в різні історичні періоди?

ВМІЮ

1. Порівняйте умови життя, особливості забудови в сучасних містах з містами княжої доби та періоду XIX – початку XX ст. Яких змін упродовж історії зазнало життя в місті?
2. Як змінювався вигляд українських сіл протягом історії? Які зміни відбулися в умовах життя, забудові жител?

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

Чи згодні ви з твердженням, що роль міст у господарському й культурному житті суспільства постійно зростає? Свою думку обґрунтуйте.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Складіть розповідь про умови життя в сучасному місті/селі. Порівняйте їх з умовами життя людей в минулому.

§ 26. НАУКА ТА ОСВІТА НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

1. Роль освіти та науки в суспільстві

Обговоріть у парі

Яку роль відіграють освіта і наука в суспільстві?

Освіта і наука відігравали велику роль в розвитку суспільства в усі історичні періоди. Через освіту суспільство передає свою культурну спадщину (накопичені знання, цінності, навички) від одного покоління іншому. Відповідно до своїх здібностей та зусиль у навчанні людина отримує певний фах, професію. Таким чином, освіта допомагає людині реалізувати свої здібності та бажання.

Важливим чинником розвитку суспільства є наука. Наукова діяльність спрямована на здобуття нових знань про природу та суспільство. Без науки неможливий розвиток різних галузей промисловості, енергетики, транспорту, сільського господарства, сфери послуг. Завдяки відкриттям у науці ми можемо користуватися такими звичними речами, без яких важко уявити сучасне життя, як комп'ютер, телефон, телебачення, фотографія тощо. Наукові здобутки в медицині дають змогу успішно лікувати різноманітні хвороби, що раніше важко піддавалися лікуванню чи були невиліковними. І цей перелік щодо важливості науки в житті людини і суспільства можна продовжувати нескінченно.

- Видатний біолог Ілля Мечников за роботою (лауреат Нобелівської премії, випускник Харківського університету і завідувач кафедри зоології Одеського університету)

2. Як розвивалися освіта та наука в княжі часи?

Поміркуйте

Чим був зумовлений розвиток освіти та науки за княжих часів?

- ◀ **Ольга Гальчинська.**
Бібліотека Ярослава Мудрого

Активний розвиток освіти і науки на Русі-Україні розпочався після запровадження християнства. При церквах та монастирях почали відкриватися школи, де навчали читати, писати, рахувати, співати церковних пісень.

Про поширення наукових знань та освіти дбав князь Ярослав Мудрий. За його наказом до країни завозили книжки з інших держав із різних питань пізнання світу. У «Повісті минулих літ» зазначається:

«Любив Ярослав книги... Зібрав скорописців багато, і перекладали вони із грецької на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються вірні люди і насолоджуються плодами глибокої мудрості...».

Значного розвитку на Русі набули також знання з географії, медицини, хімії, математики. Це було зумовлено практичною діяльністю людини. Так, під час зведення будівель застосовувалися знання з математики. При виготовленні скла, мозаїк, фрескових розписів храмів потрібно було знати хімічні властивості різних матеріалів.

3. Які навчальні заклади виникали на українських землях у XVI—XVII ст.?

Поява та поширення книгодрукування позитивно вплинуло на розвиток освіти та науки. У XVI ст. на українських землях відкривається чимало шкіл. Практично в кожному великому селі, у містечках і містах були школи. Оскільки навчання було безкоштовним, діти всіх верств могли вчитися, зокрема і сироти.

- ▲ Князь Василь-Костянтин Острозький
- ▼ Старий корпус Києво-Могилянської академії

Як стверджував мандрівник Павло Алеппський (у 1654 р.), серед українців у державі Богдана Хмельницького «всі або майже всі вміють читати і знають порядок молитов і співів, навіть більшість їхніх жінок і дочок».

У 1576 р. князь Василь-Костянтин Острозький заснував в Острозі першу науково-освітню установу на українських землях — Острозьку академію. Для роботи в ній було запрошено фахівців із кількох європейських країн.

Визначною подією в розвитку освіти та науки на українських землях стало заснування в 1632 р. Києво-Могилянської колегії (Києво-Могилянської академії). З часом вона стане великим науково-освітнім центром України, випускниками якої буде чимало вчених. До академії могли вступити всі бажаючі, незалежно від походження. Навчання в ній тривало 12 років.

У 1661 р. був заснований Львівський університет, який готував священників, чиновників для суду, прокуратури та державних установ, шкільних вчителів, лікарів.

4. Якими були особливості розвитку освіти та науки в XIX столітті?

XIX століття характеризується подальшим розвитком освіти та науки. Розвиток промисловості й сільського господарства вимагав освічених людей, які б володіли певним фахом. У великих містах відкриваються нові навчальні заклади — ліцеї, гімназії, професійні школи, реальні та промислові училища, які готували спеціалістів у певній галузі. Зокрема, біля Харкова було відкрито землеробську школу, на Чернігівщині — школу бджільництва, в Одесі — садівничу, у Єлисаветграді — медичну школу, у Києві — фельдшерське училище, у Миколаєві — артилерійське і штурманське училища.

У 1805 р. відкрився Харківський університет, при якому діяли лабораторії, клініки, астрономічна обсерваторія, ботанічний сад, бібліотека, ветеринарна школа, що згодом стала самостійним інститутом. Університет відіграв помітну роль в українському національному відродженні — тут велися дослідження народного побуту, історії та мови, розгорталася літературна діяльність, формувався україномовний театр.

У 1834 р. було засновано університет у Києві. Чимало його випускників стали видатними педагогами та вченими, літераторами

Поміркуйте

На основі тексту встановіть які навчальні заклади відкривалися на українських землях у XIX ст. Чим це було зумовлено?

Запам'ятайте

Університет — вищий навчальний та науковий заклад, який здійснює підготовку фахівців вищої кваліфікації з різних напрямів та спеціальностей різної спрямованості. Також в університетах проводяться наукові дослідження.

▲ Університет Святого Володимира в Києві (поштівка початку 1910-х років)

і громадськими діячами. У 1859–1870-х роках при університеті діяв аматорський театр, у якому працював видатний етнограф **Павло Чубинський**.

У другій половині XIX ст. на українських землях було засновано ще два університети — в Одесі та Чернівцях. Утім, прискорений розвиток економіки потребував дедалі більше висококваліфікованих працівників. Це зумовило виникнення цілої мережі вищих спеціалізованих навчальних закладів, зокрема були засновані Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі, Харківський ветеринарний інститут, Глухівський учительський інститут та інші.

5. Які винаходи були зроблені завдяки українським вченим у XX столітті?

Обговоріть у класі

Як взаємопов'язані освіта та наука? Чи можливими були б винаходи українських науковців без розвитку освіти?

- ▲ Ігор Сікорський під час випробувального польоту на гелікоптері (1941 р.)

Українські вчені зробили вагомий внесок у скарбницю світової науки. Чимало їхніх розробок використовувалися в промисловості, сільському господарстві, медицині, авіації, ядерній енергетиці, транспортній та космічній галузях. Наведемо лише кілька прикладів.

Київський авіаконструктор, який емігрував до США, Ігор Сікорський є винахідником гелікоптера. Уродженець Житомира Сергій Корольов вважається засновником космонавтики. Під його керівництвом було запущено перший штучний супутник Землі, здійснено перший політ людини в космос та вихід людини у відкритий космос. Найбільший транспортний літак у світі Ан-225 «Мрія» був спроектований і побудований у Києві. За праці про імунітет Ілля Мечников (спільно з німецьким лікарем та вченим Паулем

▲ Сергій Корольов — засновник космонавтики

- Микола Амосов — український хірург-кардіолог

Ерліхом) у 1908 р. став лауреатом Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини. Значний внесок у лікування хвороб серця зробив Микола Амосов.

У 1951 р. в Україні під керівництвом Сергія Лебедева був створений перший у континентальній Європі комп'ютер, який називався — Малою електронною лічильною машиною.

▲ Перше дітище Сергія Лебедева — Мала електронна лічильна машина

Незважаючи на назву, ця електронна лічильна машина займала велику площу і мала 6000 радіоламп. Одночасно над розробленням обчислювальних машин працювали науковці з інших країн. Саме ці дослідження визначили подальше спрямування розвитку комп'ютерної техніки в усьому світі й поклали початок у 1960-х роках **комп'ютеризації** — масовому використанню комп'ютерів у виробництві, обороні та інших сферах життя суспільства.

Україна має потужний науковий потенціал і наведений далеко неповний перелік винаходів — доказ цього. Найбільшим центром наукових досліджень є Національна академія наук України. Також великими науковими центрами є національні галузеві академії та університети.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ

1. Які винаходи були зроблені українськими вченими?
2. Що означає термін «університет»?

РОЗУМІЮ

1. Висловіть судження про роль освіти в суспільстві. Чи можливий розвиток науки і техніки без освіти?
2. Як розвивалися освіта та наука за княжих часів? Поміркуйте, чому руські князі турбувалися про розвиток освіти.

ВМІЮ

1. На основі тексту підручника визначте особливості розвитку освіти та науки на українських землях у XVI–XVIII ст.
2. Чим було зумовлене відкриття нових навчальних закладів на українських землях у XIX столітті?

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

1. Висловіть судження: чи може людина в сучасному світі реалізувати свої здібності та потреби без освіти. Свою думку обґрунтуйте.
2. Поміркуйте, в чому важливість науки для розвитку суспільства. Без яких наукових винаходів важко уявити сучасне життя?

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Запитайте в членів своєї родини чи інших дорослих: Як освіта вплинула на їх життя? Чи допомогла вона реалізувати їхні здібності та потреби?

§ 27. ТУРБОТА ПРО ЗДОРОВ'Я В МИНУЛОМУ І СЬОГОДЕННІ

1. Як виникла медицина на українських землях?

Медицина в Україні свою давню та цікаву історію. Доволі розвинутою була медицина у скіфів¹. Мандруючи степами, вони відкрили цілющі властивості багатьох рослин, які використовували для лікування різноманітних хвороб. Найцінніші лікарські рослини вирощували на спеціальних плантаціях і вивозили в інші країни на продаж.

Скіфські лікарі славилися в багатьох тогочасних країнах. Вони вміли робити хірургічні операції, під час яких використовували знеболювальні засоби рослинного походження. Зокрема, скіфські лікарі успішно вправляли вивихи, лікували переломи, виривали зуби, ампутували кінцівки тощо. Скіфи також стежили за чистотою свого тіла, для чого у них були спеціальні парові лазні.

- Скіф лікує іншого хворого зуб або щелепу (чеканне зображення на скіфському глечики. IV ст. до н. е.)

На обличчі хворого вираз болю і страждання, правою рукою він схопив руку лікаря.

Особлива увага приділялася медицині в грецьких містах Північного Причорномор'я. Археологи на розкопках знаходять хірургічні ножі, пінцети, голки та інші медичні інструменти. Відомо, що в Ольвії працювала аптека, а жителі Керкінітиди² використовували з лікувальною метою цілющі властивості кримських грязей.

1. Скіфи — кочові племена, що мешкали на теренах України у VII–III ст. до н. е.

2. Керкінітида — давньогрецьке місто що існувало з V по II століття до н. е. на території сучасної Євпаторії.

2. Що відомо про медицину та аптекарську справу за княжих часів?

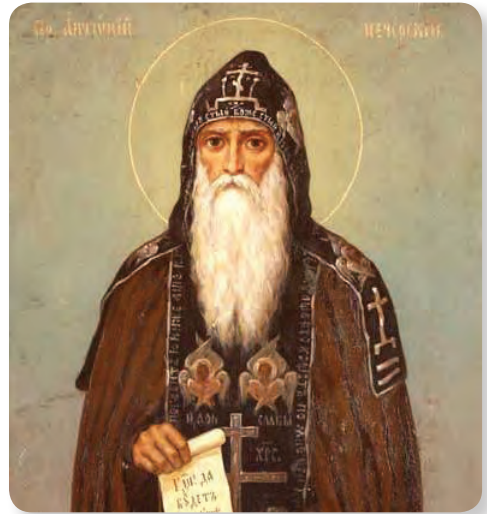
Здавна на Русі лікуванням займалися народні цілителі, яких називали знахарями, волхвами, ведунами, ведунь'ями. Серед них були травники, які збирали та зберігали лікарське зілля.

При багатьох княжих дворах з'являється чимало як своїх, так й іноземних «лічців» (так називаються лікарі в тогочасному збірнику законів «Руська правда»). Медична допомога надавалась як окремими лічцями, так і при монастирях та в лікарнях. Зокрема, відомо, що ще княгиня Ольга першою заснувала в Києві лікарню, де за хворими доглядали жінки.

Велику увагу на Русі приділяли чистоті тіла, тому популярними були лазні. У лазні також лікували різноманітні хвороби, зокрема простудні, шкірні захворювання, вправляли вивихи, робили масаж тощо. Реконструкцію давньоруської лазні можна побачити в Національному музеї медицини України.

▲ Інтер'єр лазні часів Русі-України (X–XI ст.), де надавали допомогу хворим. Національний музей медицини України (художники А. Крижопольський, Л. Козаченко, скульптор С. Британ)

▲ Ікона Святого Антонія Печерського

Перші аптеки за княжих часів виникають у Львові при храмах та монастирях у XIII ст. Уже наприкінці XVI ст. у Львові налічувалося 15 аптек. Львівські аптекарі не лише забезпечували потреби городян у лікарських засобах, а й постачали їх до країн Європи.

Для допитливих

Серед хворих велику популярність мав Києво-Печерський монастир. Засновник Києво-Печерського монастиря преподобний Антоній лікував хворих молитвами, відварами з трав та мікстурами. Продовжувачем справи Антонія став **Агапіт Печерський**, котрий заснував першу школу на Русі, де навчали медичної справи.

Видатною лікаркою в історії Русі була **Євпраксія** (Добродія-Євпраксія-Зоя) — онука князя Володимира Мономаха. Вона вивчала народну медицину й допомагала хворим (тому її називали «Добродією»). Вона видала першу відому на Русі медичну працю «Алімма» («Мазі»), де надаються поради щодо профілактики та лікування деяких хвороб, дотримання гігієни тощо.

3. У чому особливості розвитку медицини й аптекарської справи в нові та новітні часи?

У XVI–XVII ст. на українських землях відкриваються перші вищі навчальні заклади, де викладають медицину. У великих містах виникають об'єднання цирульників. Цирульники володіли не лише мистецтвом гоління, а й певними методами лікування. Вони вміли зупиняти кровотечі, лікувати рани, використовували настої лікарських рослин та цілющі мазі тощо. Під час воєн цирульники надавали допомогу пораненим на полі бою.

У козацьку добу виникають шпиталі для козаків. Зазвичай вони діяли при церквах та монастирях і утримувалися за кошти козацького війська. На полі бою медичну допомогу пораненим надавали військові цирульники та костоправи, котрі були в кожному полку.

Основну небезпеку здоров'ю населення несли пошесні, або морові, хвороби. Так, епідемія чуми 1623 р. забрала у Львові життя 20 тисяч людей. На жаль, медицина того часу була безсила перед епідеміями, оскільки вакцини проти інфекційних хвороб ще не були винайдені.

Запам'ятайте

Епідемія — масове поширення інфекційної хвороби серед населення певної території за короткий проміжок часу.

- ▲ Інсталяції в Національному музеї медицини України
 «Земський лікар біля ліжка хворої дитини в селянській хаті, XIX ст.» (зліва)
 та «Інтер'єр української аптеки кінця XIX — початку XX ст.» (справа)

Значних здобутків досягли медицина та аптечна справа в XIX та XX ст. У медичній науці було зроблено чимало винаходів, розроблено дієві ліки та методи лікування різноманітних недуг. Масова вакцинація населення та підвищена увага до гігієни допомогли подолати епідемії багатьох хвороб. У XX ст. відкриваються спеціалізовані науково-медичні заклади. У цей період медичне обладнання стало дуже різноманітним. Нині науковці-медики працюють над розробленням новітніх ефективних ліків, методів діагностики та лікування різних хвороб.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ   Що означає слово «епідемія»?

РОЗУМІЮ	ВМІЮ	ВИСЛОВЛЮ ДУМКУ
<p>1. У чому особливості розвитку медицини та аптекарської справи за княжих часів?</p> <p>2. Якою була медицина за козацьких часів?</p>	<p>На основі тексту підручника та ілюстрацій встановіть, які зміни відбулися в медицині в XIX–XX ст.</p>	<p>У давні часи не було навчальних закладів, які готували лікарів. Поміркуйте, як скіфи дізнавалися про лікувальні властивості певних рослин та як лікували різні хвороби.</p>

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Висловіть судження про роль медицини в суспільстві.

Готуємось до практичної роботи.

Дізнайтеся від рідних (батьків, бабусь і дідусів, інших родичів), а також з доступних джерел (фотографії, відео тощо), як вони проводили дозвілля в дитинстві. Порівняйте їхнє дозвілля зі своїм. Що спільного, а що відмінного? Порівняйте ігри на дозвіллі (й іграшки) в минулому і тепер. Підготуйте результати свого дослідження у вигляді розповіді чи презентації.

§ 28. СПОРТ І ДОЗВІЛЛЯ: МИНУЛЕ І ТЕПЕР

1. Якою є роль спорту в суспільстві?

Історія спорту є невід’ємною частиною історії всього людства. Дуже популярним він був у Стародавній Греції — батьківщині Олімпійських ігор. Перші сучасні Олімпійські ігри були проведені в 1896 р. в Афінах. У 1994 р. Україна вперше у своїй історії взяла участь у зимовій Олімпіаді як суверенна держава¹. Першою олімпійською чемпіонкою незалежної України стала Оксана Баюл (одиначне фігурне катання).

Нині спорт дуже популярний в усіх країнах світу. Періодично відбуваються чемпіонати країн, континентів та світу з певних видів спорту. Особливо популярними є ігрові види спорту, зокрема футбол, хокей, баскетбол, теніс. За спортивними поєдинками популярних команд спостерігають тисячі глядачів на трибунах стадіонів, спортивних залів і мільйони телеглядачів. Серед технічних видів спорту найпопулярнішими є мото- та автоперегони.

Поміркуйте

Чому спорт користується великою популярністю у світі?

Запам'ятайте

Спорт (англ. *sport*) — змагання за певними правилами та підготовка до цих змагань.

1. До 1994 р. українські спортсмени брали участь в Олімпійських іграх у складі збірних Російської імперії, Польщі, Чехословаччини, Радянського Союзу та Об'єднаної команди (в 1992 р.).

◀ Оксана Баюл на зимових Олімпійських іграх 1994 р.

▲ Максим Яровий виборов друге «золото» на зимових Паралімпійських іграх 2018 р. у лижних перегонах на дистанції 15 км

Важливою подією в світі є міжнародні спортивні змагання для людей із обмеженими фізичними можливостями — Паралімпійські ігри. Традиційно вони проводяться після Олімпійських ігор на тих самих аренах. Своїми досягненнями спортсмени-паралімпійці доводять, що для сильної духом людини фізичні вади не є перешкодою для досягнення своєї мети.

Незалежна Україна славиться своїми спортивними здобутками. Українські спортсмени беруть участь майже в усіх міжнародних змаганнях і досягають значних результатів.

◀ Футбольний клуб «Динамо» святкує перемогу у фіналі Кубка володарів кубків (1986 р.)

2. Як проводили дозвілля в минулому?

Дозвілля — це вільний від роботи, навчання або іншої обов'язкової діяльності час, у який людина відпочиває або вільно вибирає ті чи інші заняття, проводить час відповідно до своїх інтересів, здібностей і потреб.

До середини XIX ст. провідна роль в організації вільного часу людини належала народним традиціям, релігійним святкам та сімейним обрядам (весілля, дні народження тощо). У містах велику популярність мали скоморохи та інші мандрівні артисти. Чимало розваг очікувало на відвідувачів ярмарків, такі як цирк, народний театр, спортивні виступи в балаганах тощо. В Україні здавна молодь проводила дозвілля на вечорницях та досвітках.

Значні зміни у проведенні вільного часу та дозвілля відбуваються з кінця XIX ст. і до сьогодення. У цей час з'являється кінематограф, засновується чимало нових театрів, бібліотек, музеїв, паркових комплексів, стадіонів та інших культурно-розважальних закладів. Дозвіллям є також різноманітні хобі — колекціонування, технічне конструювання, в'язання, фотографія, збирання грибів, вирощування квітів, риболовля тощо. Головне — дозвілля варто проводити змістовно та з користю.

➤ **Ілля Рєпін.** Вечорниці (1881 р.)

Поміркуйте

На основі тексту та ілюстрацій підготуйте відповідь на запитання: Якими були особливості проведення дозвілля в різні часи?

▲ Фреска «Скоморохи».
Софійський собор

На фресці зображено велику групу музикантів, що грають на струнних, ударних та духових інструментах

«Вулиця» — літній варіант вечорниць. Полтавщина (світлина С. Дудіна, 1894 р.)

3. Практична робота «Дозвілля в моїй родині: колись і тепер»

На минулому уроці ви отримали завдання — на основі інформації від рідних (батьків, бабусь і дідусів, інших родичів), а також доступних джерел (фотографії, відео тощо) порівняти ігри на дозвіллі (й іграшки) в минулому і тепер. Результати свого дослідження представте в класі.

Перевірте засвоєне на уроці

ЗНАЮ Що означають такі слова?

- дозвілля   спорт

РОЗУМІЮ

1. У чому причина популярності спорту в суспільстві?
2. Яку роль відіграє дозвілля в житті людини?

ВМІЮ

1. Опишіть, як проводили дозвілля в різні часи. Що було спільного, а що відмінного?
2. Підготуйте коротку розповідь про улюблений вид спорту та досягнення українських спортсменів у ньому.

ВИСЛОВЛЮЮ ДУМКУ

1. Поміркуйте, як і чому змінювалися форми проведення дозвілля в різні історичні часи.
2. Висловіть власну думку про значення Паралімпійських ігор.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЬОГОДЕННЯМ

Висловіть судження, про роль спорту в житті суспільства.

ПРАВИЛА-РЕКОМЕНДАЦІЇ

Як правильно організувати на уроці спільну роботу з однокласниками в парі, малій групі та загальному колі

Важливим на уроці історії є вміння співпрацювати з однокласниками в парах та малих групах, при обговоренні певного питання в загальному колі. Щоб така робота була успішною і принесла результат, потрібно дотримуватися певних загальних правил, зокрема: брати самому активну участь у виконанні завдання, висловлюватися лаконічно та переконливо (наводити приклади та пояснювати думки), поважати думку однокласників. Не можна кепкувати з відповіді та перебивати мовця. Важливо, щоб у класі панувала атмосфера довіри та взаємоповаги.

При роботі в парах та малих групах потрібно дотримуватися часових меж — від 3 до 7 хвилин на виконання завдання та протягом 1–3 хвилин представити результати своєї роботи. Це пояснюється тим, що на уроці мають висловитися представники всіх груп.

Роботу в парах та малих групах пропонуємо організувати в такій послідовності:

- 1) уважно прочитайте завдання та умови його виконання;
- 2) визначте, хто почне висловлювати думку першим;
- 3) працюючи над завданням, висловлюйте свої думки по черзі, не перебиваючи один одного;
- 4) порадьтеся і виберіть одну спільну відповідь на завдання;
- 5) визначте, хто і як буде представляти результати роботи.

Обговорення питання в загальному колі передбачає спільну роботу всього класу із суперечливого питання. Для того щоб усі, хто бажає, змогли взяти участь в обговоренні, необхідно дотримуватися таких правил:

1. Будьте активні в обговоренні, втім висловлюйте свої думки по черзі, а не всі одночасно (для встановлення черговості доцільно використовувати уявний мікрофон або піднімати руку).
2. Висловлюйте свою думку стисло й аргументовано.
3. Не перебивайте того, хто висловлює свою думку.
4. Поважайте думки своїх однокласників. Якщо у вас інша думка щодо обговорюваного питання — прокоментуйте це. Втім пам'ятайте, що критикувати можна думку, а не особу, що її висловила.

Дотримання правил роботи в класі допоможе досягти очікуваних результатів та зробити навчання цікавим та захопливим. Втім, у разі потреби ви можете доповнити ці правила своїми.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- А**
абетка 75
античність 28
археологія 67
архів 78
- Б**
билина 83
бібліотека 78
- Г**
географічний простір 42
- Д**
державний кордон 55
дозвілля 171
думи\ 83
- Е**
епідемія 167
ера 18
- І**
ієрогліфічне письмо 74
історик 8
історико-географічний регіон 59
історична карта 46
історична пісня 85
історична пам'ять 96
історична хронологія 16
історичне джерело 66
історичне дослідження 134
історичний діяч 134
історичний образ 136
історичний простір 47
історичний факт 134
історичний час 16
історія 8
- К**
календар 14
карта 46
клинопис 75
календарний час 13
конституція 54, 129
- контурна карта 56
- Л**
легенда 81
легенда історичної карти 48
- М**
місто 152
міф 82
музей 69
- Н**
натуральне господарство 147
новий час 32
новітня історія 34
- П**
пам'ятка історії 97
пам'ятник 98
первісне суспільство 26
період (епоха) 25
періодизація 25
писемне джерело 66
писемність 72
піктографічне (малюнкове) письмо 73
права людини 127
прислів'я 85
- Р**
ринкове господарство 150
- С**
середні віки 30
століття 19
село 154
- Т**
тисячоліття 19
- У**
університет 161
усне джерело 80
- Ч**
хронологічна таблиця 40
- Ш**
шкала історичного часу 19

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Під час підготовки підручника використані матеріали та фото з сайтів:

Українського інституту національної пам'яті, Інституту історії НАН України, Меморіального комплексу «Пам'яті героїв Крут» (Чернігівська область), Національного музею «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні», Національного музею народної архітектури та побуту України, Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», Національного музею медицини України, Національного музею історії України, Музею історичних коштовностей України, Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Національного музею Тараса Шевченка, Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Вінницької області, Великоолександрівської сільської ради Бориспільського району Київської області, Української Вікіпедії, електронної бібліотеки давньої української літератури «Ізборник» (<http://litopys.org.ua/>); персонального сайту Наталії Павлусенко (<http://pavlusenkoart.com.ua>); <https://www.radiosvoboda.org>; <http://www.istpravda.com.ua>; <http://typical.if.ua/v-ivano-frankivsku-vidkryly-muzej-nebesnoji-sotni-fotoreportazh/>; <https://etnoua.info/>; <http://memotcentre.org/Memotcentre%20Archeology.html>.

При оформленні підручника використані:

1. Реконструкції: С. Британ, З. Васіної, Й. Винокура, М. Гореліка, М. Ієвлева, Л. Козаченка, К. Колобової, П. Корнієнка, С. Крижицького, А. Крижопольського, Д. Мазюкевича, Л. Озерецької, В. Толстикова, Д. Шевчука, В. Харламова, А. Хуторського.

2. Фрагменти картин художників: Д. Алексинського, Л. Альма-Тадема, Н. Борисової, З. Буріана, С. Васильківського, В. Васнецова, В. Вольського, А. Гайдамаки, Ж.Л. Давида, С. Іванова, І. Їжакевича, Ж. О.Д. Енгра, І.-Б. Ерлаха, М. Івасюка, Б. Карабуліна, В. Кезлінга, Л. ван Кленца, П. Коннолі, Т. Коула, М. Кузнецова, М. Петрова, С. Позняка, А. Орльонова, М. Майкова, Н. Павлусенко, Г. Петраша, М. Пимоненка, Рафаеля Санті, М. Самокиша, С. Світославського, О. Сластіона, К. Трутовського, Ф. фон Фолтца.

3. Фото скульптур: В. Бородая, В. Зноба, В. Сівка, М. Білика, В. Шишова, І. Кавалерідзе, П. Сниткіна, В. Рикова, П. Клодта, В. Демут-Малиновського, О. Тона, В. Ярича, Р. Романовича, Я. Чурилика, В. Чепелика, М. Кислого, Р. Кухаренка, Ю. Мельничука, М. Печенова, М. Антокольського.

Навчальне видання

МОРОЗ Петро Володимирович
МОРОЗ Ірина Володимирівна

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

Редактор С. В. Бартош
Комп'ютерна верстка Ю. В. Штефан
Обкладинка Л. П. Лук'яненко

Підписано до друку 28.08.2018 Формат 70x100^{1/16}
Гарнітура SchoolBook. Друк офсет. Папір офсет.
Умов.-друк. арк. 14,3 Обл.-вид. арк. 13,58
Наклад 16052 пр. Зам.

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.**

Видавництво «Педагогічна думка»
04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-а, корп. 2
Тел./факс (044) 481-38-82, 481-38-85
book-xl@ukr.net
4813585@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів,
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3563 від 28.08.2009

ПОКАЖЧИК ПАМ'ЯТОК, ПАМ'ЯТНИКІВ

- Пам'ятник княгині Ользі (м. Київ)

с. 101–102

Володимир Великий

с. 37, 103–104

- Пам'ятник Володимиру Великому (м. Київ)

с. 103–104

- Софійський собор (м. Київ)

с. 104–105

Данило Галицький

с. 38, 106–107

- Пам'ятник королю Данилу Галицькому (м. Львів)

с. 106–107

Богдан Хмельницький

с. 38, 108–111, 139

- Пам'ятник Богдану Хмельницькому (м. Київ)

с. 108–109

- Резиденція Богдана Хмельницького (м. Чигирин)

с. 110–111

- Ханський палац (м. Бахчисарай)

с. 111–113

ТА ІСТОРИЧНИХ ДІЯЧІВ

Михайло Грушевський

с. 114–115, 144–145

◀ Пам'ятник Михайлові Грушевському (м. Київ)

с. 114–115

➤ Пам'ятник Героям Крут (Чернігівська обл.)

с. 115–117

◀ Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні» (м. Київ)

с. 118–120

➤ Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»

с. 124–126

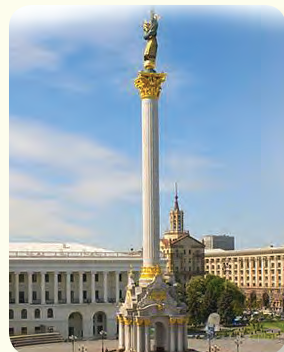

◀ Монумент «Батьківщина-мати» і Національний музей історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

с. 123–124

➤ Монумент Незалежності (м. Київ)

с. 129

◀ Музей Небесної Сотні в Івано-Франківську

с. 131–132